

Sosyalizmden Kapitalizme Geçiş Sürecinde Rusya: Nasıl Bir Kapitalizm?

Esra Güler^a

Özet: 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla sosyalizmden kapitalizme geçişin resmen ilan edildiği Rusya, gerek sahip olduğu ekonomik potansiyeli ve nüfusu, gerekse katı merkezîyetçi bir sistem mirasıyla, geçiş ekonomileri içinde özel bir yere sahiptir. 1992’de Uluslararası Para Fonu öncülüğünde kapitalizme “şok” geçiş yapan Rusya’da dönüşüm süreci oldukça sancılı olmuş ve sürecin başlamasından kısa bir süre sonra, 1998’de ülke, en ciddi ve ağır krizlerden birini yaşamıştır. Sosyalizmden kapitalizme geçişin sadece bir ekonomik sistem dönüşümü olmanın çok ötesinde toplumsal, kültürel, siyasi ve politik dönüşümleri de içeren çok boyutlu ve bir o kadar da karmaşık bir süreç olduğu dikkate alındığında, bu sürecin Rusya gibi köklü bir sosyalist sistem geleneğe sahip bir ülke için çok daha zor ve hassas olduğu bir gerçektir. Bu gerçek, süreci yönlendiren neoklasik reçetelere dayalı “şok terapi” stratejisinin ülkenin kendine özgü koşullarını dikkate almayan ve kurumsal dönüşümü göz ardı eden standart nitelikli reform politikaları ile birleştiğinde, Rusya’da nasıl bir sistem oluştuğunun sorgulanması da kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, geçiş sürecinde tercih edilen temel strateji ekseninde uygulamaya konan politikaların Rusya’da gerçek anlamda bir kapitalist sistem oluşturup oluşturmadığının incelenmesidir.

Anahtar Sözcükler: Geçiş Ekonomileri, Rusya’da Geçiş Süreci, Neoklasik Geçiş Modeli, Şok Terapi Stratejisi, Aşamalı Geçiş Stratejisi.

JEL Sınıflandırması: P21, P36, P51

Russia In Period of Transition From Socialism To Capitalism: What Sort A Capitalism?

Abstract: With the disintegration of the Soviet Union in 1991 and the official declaration of the transition from socialism to capitalism, Russia, both in terms of its economic potential and population and in terms of its inheritance of a strict centralist system has a special standing among transitional economies. Having undertaken a “shock” transition to capitalism under the leadership of the International Monetary Fund, this period was quite painful. Within a short time, the country underwent one of its most severe and painful crisis in 1998. Far beyond a transition from socialism to capitalism, bearing the multi-dimensional change in cultural, political and policy areas coupled with a complex process in mind, this transition was no doubt much more difficult and sensitive for a nation like Russia that had a rooted socialist tradition. This reality when combined with a “shock therapy” strategy based on neo-classical prescriptions that guided this process did not take into account the particular condition of the nation together with standard reform policies that ignored institutional change, it became inevitable to question what type of a system came about in Russia. In this context, the purpose of this study is to examine whether the policies put into the implementation within the axis of a basic strategy that was chosen during the transition period did in fact create a capitalist system or not in Russia.

^a PhD., Uludag University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Bursa, Türkiye, esrag@uludag.edu.tr

Keywords: Transition Economies, Transition Period in Russia, Neoclassic Transition Model, Shock Therapy, Gradualism.

JEL Classification: P21, P36, P51

1. Giriş

20. yüzyılın sonları dünya ekonomisinde, daha önce eşi benzeri olmayan bir dönüşüm sürecine tanıklık etmiş ve bu süreç gelecek yüzyılın küresel ekonomik düzenine yeniden şekil veren bir dönemin de başlangıcı olmuştur. Tarihin dönüm noktalarından biri olarak sözkonusu dönüşüm, 1989 yılının sonlarında Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla başlayıp hemen ardından 1991'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıyla devam eden bir süreci temsil etmektedir.

Uygulamadaki haliyle ilk kez, 1917 Ekim Devrimi ile Çarlık Rusyası'nda doğup gelişen ve Marksist ideolojiyi temel alan sosyalist iktisadi sistem, II. Dünya Savaşı'nı takiben Asya, Avrupa ve Afrika'dan oluşan üç kıtaya yayılmış ve 80'li yılların sonuna kadar da hâkimiyetini sürdürmüştür. Başlangıçta çok büyük zorluklarla inşa edilmeye çalışılan sistemin en uzun süre egemen olduğu ve diğer sosyalist ülkelere göre en derin kök saldığı coğrafya ise kuşkusuz sistemin anavatanı olarak kabul edilebilecek olan eski Sovyetler Birliği'dir. 70 yılı aşkın bir süre merkezi planlamaya dayalı sosyalist sistem altında yaşayan SSCB, Stalin döneminde büyük bir sanayileşme hamlesi başlatarak, 50'li yıllarda altın çağını yaşamış ve II. Dünya Savaşı sonrasının iki kutuplu dünya düzeninde süper güç olarak yerini almıştır. Savaş sonrası dönemde Sovyet sanayileşme modeli, dünyanın diğer sosyalist sistemini benimsemiş ülkelerinde de örnek alınmış ve tüm bu ülkelerde benzer bir model uygulamaya konmuştur.

1917'de başlayıp 1950'li yıllarda yayılan sosyalist sistem, 60'lı yılların ortalarına gelindiğinde reform denemelerine sahne olmuş ve özellikle Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, katı merkezi planlama sisteminin yol açtığını düşündükleri tıkanıklıkları aşmak üzere birtakım reform çabalarına girişmişlerdir. SSCB'de de N. Kruşçev'in başkanlığı dönemine rastgelen sözkonusu reformlar, sosyalist sistemden ayrılmadan, mevcut sistem içerisinde ortaya çıkan darboğazların aşılmasına yönelik olmuş, fakat Avrupa'nın diğer sosyalist ülkelerinden görece daha gevşek bir merkezi planlama uygulayan Macaristan ile "Özyönetimci Sosyalizm" adı altında farklı bir sistem uygulayan -eski adıyla-Yugoslavya dışında reformlardan beklenen başarı elde edilememiştir. Bu döneme ilişkin reform çabaları, sosyalist bir sisteme piyasa ekonomisinin birtakım mekanizmalarının adapte edilmeye çalışılması olduğundan, piyasa ve planlama koordinasyonu anlamında "piyasa sosyalizmi" tartışmalarını da yeniden gündeme taşımıştır. Bu süreç 80'lerin sonuna kadar devam etmiş ve nihai olarak 1985'te M. Gorbaçov'un SSCB'nin başına geçmesiyle yepyeni bir yola girilmiştir. Gorbaçov'un, iktisadi alanda yeniden yapılanma anlamına gelen "perestroyka" ve açıklık anlamına gelen ve demokratikleşme sürecine işaret eden "glasnost" politikaları sadece Sovyetler Birliği için değil, tüm Orta ve Doğu Avrupa sosyalist ülkeleri için de dönüm noktası oluşturacak gelişmelerin başlangıcı olmuştur.

İktidara geldiği dönemde, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile uzay yarışlarına giren bir ülkenin kendi içinde en temel gereksinim ihtiyaçlarını bile karşılayamadığı ve kaynakların büyük bir kısmının savunmaya aktarıldığı, askeri açıdan güçlü ama bir o kadar da çağın gerisinde bir ülke görünümüne sahip olan Sovyet Sosyalizmini reforme edilebileceği inancıyla

hareket eden Gorbaçov, bu inançla uygulamaya koyduğu radikal ve köklü reformlarla hem sistem hem de Sovyetler Birliği için sonun başlangıcı olmuştur. Bir anlamda tarihin akışını değiştiren olaylar, Orta ve Doğu Avrupa için Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla başlamış, perestrojka ve glasnostu takiben de 1991'de SSCB'nin dağılmasıyla devam etmiştir. 1991'de Sovyetler Birliği'nin resmi varlığına son verilmesi ve bu birliğe bağlı 15 Cumhuriyetin tek tek bağımsızlıklarını ilan etmesiyle, sözkonusu coğrafyada merkezi planlamaya dayalı sosyalist sistem resmen sona ermiştir. Böylece yıllardır kapitalizme rakip bir düzen olarak sosyalizmin bir anlamda en büyük kalesi yıkılmış ve kapitalist düzen adeta rakipsizleşmiştir.

Merkezi planlamaya dayalı sosyalist sistemden piyasa ekonomisine geçiş şeklinde yaşanan büyük ve benzersiz dönüşüm süreci, iktisat bilimi açısından da, yaygın kullanılan adıyla "geçiş ekonomisi" ya da "geçiş iktisadı" (Transition Economics) adı altında yeni bir alanın doğup, gelişmesine neden olmuştur.¹ Bu kapsamda sistem değişimine maruz kalan tüm ülkeler, sahip oldukları özellikler ve yaşadıkları süreçler birbirinden farklı olmakla birlikte "Geçiş Ekonomileri" (Transition Economies) olarak tasnif edilmişlerdir. Sözkonusu tasnif içinde değerlendirilecek ülkeler için, sosyalizmden serbest piyasa ekonomisine dayalı kapitalizme geçiş esas alınmış ve yaygın olarak Uluslararası Para Fonu (IMF)'nin (2000) yapmış olduğu sınıflandırma kullanılmıştır. Buna göre geçiş ekonomileri Avrupa ve eski Sovyetler Birliği Geçiş Ekonomileri ile Asya'daki geçiş ekonomileri olmak üzere iki temel grup altında sınıflandırılmaktadır. İlk grupta yer alan ülkeler Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri (Arnavutluk, Bulgaristan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Makedonya, Macaristan, Romanya, Slovak Cumhuriyeti ve Slovenya), Baltık Cumhuriyetleri (Estonya, Letonya ve Litvanya) ile Eski Sovyet ülkelerinden (Rusya Federasyonu, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Ukrayna) oluşurken, ikinci grup altında toplanan ülkeler, Çin, Kamboçya ve Laos Halk Cumhuriyeti'nden oluşmaktadır.

Özellikle batı kaynaklı "geçiş" literatüründe "geçiş ekonomisi" kavramı üç büyük hareket etrafında tanımlanmaktadır. Bunlardan birincisi; kontrolden uzaklaşıp serbest piyasa modeline doğru hareket, ikincisi; otoriter sistemden demokratik politik sisteme doğru hareket ve üçüncüsü de; Amerikan yasal sistemi tarafından kabul edildiği şekliyle fikri mülkiyet hakları kavramına dayalı ekonomik ve politik modellere doğru harekettir (Arthus,2001,s.567). Bu yönüyle ele alındığında geçişin basit anlamda bir ekonomik sistem değişimi olmanın ötesinde, çok daha karmaşık ve zor bir süreci temsil ettiği görülmektedir. Bir başka ifadeyle geçiş, bir ekonomik sistem değişimine eşlik eden ve sosyal, kültürel, siyasi ve politik yapının da köklü bir şekilde değişimine yol açan çok boyutlu bir süreçtir. Sürecin bu özelliği, geçiş ekonomileri kategorisinde yer alan ülkelere ilişkin akademik çalışmaların da en güç ve kritik noktalarından birini oluşturmaktadır. Zira merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçişi yönlendirecek halihazırda mevcut özel bir "geçiş teorisi"nin olmaması, özellikle başlangıç dönemlerinde doğru ve güvenilir istatistiki veri kıtlığı ve eski sistemin doğasından kaynaklanan birtakım zorluklar, tarihte benzeri olmayan bu dönüşüm sürecini anlama, değerlendirme ve mevcut sorunlara çözüm getirmede büyük zorlukları da beraberinde getirmektedir. Bir yanda Sovyetler Birliği üzerine uzmanlaşmış, sadece o bölgenin gelenekleri ve dillerinde deneyimli, dolayısıyla piyasa ekonomileri ve onların değişik uygulamaları konusunda tecrübeleri eksik Sovyetler Birliği uzmanları (sovyetologlar), diğer yanda genel olarak sosyalist merkezi

¹Berlin Duvarı'nın yıkılması ve SSCB'nin dağılmasını takiben yaşanan süreçte merkezi planlamadan piyasa ekonomisine doğru hareket eden ülkelere atfen "Geçiş Ekonomisi" yanında "Dönüşüm Ekonomileri" (Transformation Economies), "Post-Sosyalizm" (Post-Socialism), "Post-Komünizm" (Post-Communism) gibi farklı tanımlamaların da kullanıldığı görülmektedir. "Geçiş Ekonomisi" dışında çoğunlukla bilinçli bir tercihle kullanılan bu tanımlamalar, sürecin pür bir piyasa ekonomisine geçişten ziyade ucu açık bir süreç olduğuna vurgu yapmak amaçlıdır. Çalışmamızda "geçiş" kavramının kullanılması, uluslararası literatürde yaygın bir kullanım olması nedeniyle tercih edilmiş, bu konudaki kavramsal farklılıklar, bu çalışma kapsamında göz ardı edilmiştir.

planlama ekonomileriyle ilgili çok az bir bilgi birikimine sahip akademik iktisat, özellikle de makro iktisat. Bu durum uluslararası kuruluşlar için de geçerlidir. Bu kuruluşların da geçişe yönelik sınırlı tecrübeleri, merkezi planlama sisteminin dağılmasının ortaya çıkardığı problemlerle başa çıkmada fazla yardımcı olamamıştır. Spesifik bilgi eksikliği, gelişmekte olan ülkelere yönelik tecrübelerle kapatılmaya çalışılmış ve büyük dönüşümün karmaşık sorunlarına çözüm getirme amacıyla mevcut deneyimler aktarılmıştır. Dolayısıyla geçiş ekonomilerinin yerel koşulları, tarihsel ve kurumsal yapıları göz önüne alınmadan, kendi içinde tutarlı olarak görülen neoklasik iktisat paradigması çerçevesinde önerilen politikaların rastgele denebilecek tarzda bu ülkelere uygulanması sözkonusu olmuştur.

Kendine has özel bir strateji benimseyen Çin'i hariç tutacak olursak, geçiş ekonomilerinin hemen hemen tamamı için geçerli bu durum, aslında mevcut yetersizliklerden ziyade bir bütün olarak dünya ekonomisine egemen bir ideolojik yaklaşımın ürünüdür. Şöyle ki, eski Sovyetler Birliği'nde uygulanan haliyle sosyalist sistem, 70 yılı aşkın bir süre kapitalist sistem karşısında her zaman onun en büyük rakibi ve alternatifi olmuştur. 90'lı yıllarla birlikte başta Orta ve Doğu Avrupa'nın sosyalist ülkeleri olmak üzere tüm Sovyet bloğu içinde yaşanan çözüme, bir yandan kapitalizmin alternatifsizliği yönündeki ideolojik düşünceleri kuvvetlendirirken, diğeri yandan da dünya kapitalizmine yön veren ana akım iktisat (mainstream economics) ideolojisinin -dolayısıyla neoklasik iktisadın- etki alanını genişleteceği bir fırsat kapısı olmuştur. Nitekim piyasa ekonomisine geçişin resmen ilan edildiği ülkelerde IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar başta olmak üzere birçok kuruluşun öncülüğünde uzmanların sözkonusu ülkelere bizzat gönderilmeleri ve ülke içi iktisat politikalarına rehberlik etmelerinin istenmesi, bu duruşun önemli bir göstergesidir. Hatta Çin'in geçiş ekonomileri kategorisinde gösterilmesi de bu tavrın bir sonucudur demek yanlış olmayacaktır. Çünkü Çin, kendi uyguladığı sistemi piyasa ekonomisi olarak değil, "piyasa sosyalizmi" olarak adlandırmaktadır.

Çalışmanın amacı, ana akım iktisat ideolojisi kapsamında (neoklasik paradigma) şekillendirilen geçiş süreci uygulamalarının "Rusya Federasyonu" özelinde bir değerlendirmesini yapmaktır. Gerek toprak büyüklüğü ve nüfusu, gerekse de sahip olduğu doğal kaynaklar ve ekonomik potansiyeli ile dünya ekonomisinde söz sahibi bir ülke olarak Rusya'da geçiş sürecinin incelenmesi, bu süreci yönlendirmede tercih edilen iktisadi paradigmanın etkilerini anlama yönünde oldukça tatmin edici sonuçlar ortaya koymaktadır. Bu amaçla çalışmada öncelikle neoklasik paradigma çerçevesinde uygulamaya konan "geçiş" stratejilerinin temel özellikleri incelenecek, ardından Rusya'da geçiş sürecini yönlendiren "şok terapi stratejisi" sonrasında yaşanan ekonomik durgunluk ve "1998 Rusya Krizi"ne giden süreçle birlikte, uygulamaya konulan politikaların bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

2. Neoklasik Geçiş Stratejileri: Şok Terapi (Shock Therapy) ve Aşamalı Geçiş (Gradualism)

Orta ve Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği'ndeki geçiş ülkelerinin çoğunda, neoklasik (ortodoks) geçiş modelinin uygulamaya konulduğu görülmektedir. Sözkonusu modelin tercih edilmesindeki temel dayanak noktası, bu modelin merkezi planlı ekonomilerle piyasa ekonomileri arasındaki farklılıklara tatmin edici bir açıklama sağladığının düşünülmesidir (Horne,1995,s.382). Neoklasik geçiş modeli, ya ivedi ve radikal bir geçişi simgeleyen şok terapi/big bang ya da tedrici geçişi simgeleyen aşamalı geçiş stratejileri şeklinde uygulanmaktadır. Bu bağlamda, merkezi planlı bir sistemden serbest piyasa ekonomisine geçişte esas alınan neoklasik model, neoklasik analiz metoduna dayalı liberalizasyon, istikrar ve özelleştirme politikaları seti sunmakta (Marangos,2002a,s.259) fakat belirlenen stratejiye göre bu modelin uygulama hızı ve şekli değişmektedir.

Geçiş ekonomilerinde neoklasik iktisadın yol göstericiliği altında uygulamaya konan piyasa reformları, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların da geçiş sürecine yönelik yapısal uyum ve şarta bağlı (conditionality) politikalarını destekleyen ve büyük ölçüde Washington Uzlaşması (Washington Consensus)na dayalı politikalarıdır. Bu esasa dayalı politikalar temelde, piyasa disiplininin arz ve talebi dengeleyecek bir fiyat yapısına sahip ekonomiye bırakılması, özelleştirme yoluyla kamu sektörünün küçültülmesi, serbest ticaretin teşvik edilmesi, yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi, yerel paranın değerinin dünya piyasa değerlerine yaklaştırılması ve sübvansiyon, sosyal refah, sağlık ve eğitim harcamalarında kesintilere gidilerek bütçe açıklarının azaltılması üzerine odaklanmaktadır (Graham,2001,s.38-39).

Ortodoks içerikli bu tarz politikaların altında yatan iki temel ilke sözkonusudur. Bunlardan ilki; fiyatlar üzerindeki devlet müdahalesinin kaldırılmasıyla ekonomide arz ve talep dengesini sağlayacak bir fiyat sisteminin oluşturulması, ikincisi de; dış ticaret ve döviz piyasaları üzerindeki kontrol ve kısıtlamaların kaldırılmasıyla ekonominin dış dünya ile etkileşiminin sağlanmasıdır (Doğruel ve Doğruel,2006,s.65)

Neoklasik model kapsamında reform sürecinin üzerinde en çok tartışılan noktalarından biri, reformların hızı noktasında yoğunlaşmaktadır. Bu kapsamda birbirinden farklı iki temel neoklasik strateji sözkonusudur ve bunlar şok terapi ya da big bang ile aşamalı geçiş stratejileridir.

Şok terapi ya da big bang olarak adlandırılan strateji, temelde talep daralması, yerli paranın devalüe edilmesi ve tek hamlede (one-shot) fiyat liberalizasyonu yoluyla çarpıcı bir biçimde makro ekonomik istikrarı sağlamak ve etkin bir arz yönlü tepki oluşturmak, ekonomik etkinliği artırmak ve ekonomiyi yüksek bir büyüme yoluna koymak için ticaret, finans, işgücü piyasası gibi çeşitli alanlarda ekonomiyi eş zamanlı liberalize etme stratejisidir (Solimano,1994,s.4). Bu model adını, Polonya'da 1 Ocak 1990'da başlatılan istikrar ve liberalizasyon programından almıştır. **Polonya** dışında bu modeli benimseyen ülkeler uygulamaya konma tarihleri de dikkate alınarak sırasıyla; eski adıyla **Çek Cumhuriyeti** (1 Ocak 1991), **Bulgaristan** (1 Şubat 1991), **Rusya Federasyonu** (2 Şubat 1992), **Arnavutluk** (Temmuz 1992), **Estonya** (Eylül 1992) ve **Litvanya** (5 Haziran 1993)dır (Marangos,2005a,s.41).

Geçiş ekonomileri üzerine incelemelerde bulunan birçok gözlemci, farklı ülkelerde farklı geçiş stratejilerinin tercih edilmesinde, başlangıç politik koşullarının önemine atıfta bulunmuş ve geçişin başlangıcında ülkelerin içinde buldukları durumun, strateji belirlemede önemli olduğunu vurgulamışlardır. Bu yaklaşıma göre şok terapi politikaları, reform öncesi başlangıç ekonomik koşulları aşırı derecede tahrip olmuş ve reform sürecinin başında radikal ekonomik reformlara taraftar bir politik iklimin hakim olduğu ülkelere benimsenmiştir (De Melo vd.:1997,s.4-5). Radikal veya şok bir yaklaşımın gerekçesi, ekonomik ve finansal dengesizlik olarak gösterilmiştir. Bu nedenle, derin ve önemli bir dengesizlik radikal bir yaklaşımın temel nedeni olarak gösterilmiştir (Kolodko,2004,s.3). Aşamalı politikalar ise, nispeten istikrarlı politik ve makro ekonomik koşulları sağlayan ülkelere uygulanmıştır.

Şok terapi geçiş stratejisi, neoklasik iktisat temelinde, ivedi bir fiyat liberalizasyonunu, devlet müdahalesinin minimuma indirilmesini, piyasa güçlerinin ürünü bir kurumsal yapıyı, bağımsız bir merkez bankasını, tarafsız bir vergi sistemini, dengeli bir bütçeyi, serbest bir uluslararası ticaret ve tam konvertibil bir parayı kapsayacak şekilde reformların eş anlı (simultane) bir şekilde uygulamaya konmasını ve bunların aynı zamanda politik süreç tarafından da desteklenmesini gerektirmektedir. Strateji kapsamında önerilen bu politikalar,

temelde “Washington Uzlaşması” olarak adlandırılan ve ilk kez Latin Amerika ülkelerinin yaşadıkları krizlere reçete olarak geliştirilen, daha sonra IMF ve Dünya Bankası tarafından tüm gelişmekte olan ülkelere de uygulanan politikalardan esinlenilerek oluşturulmuştur (Kolodko,1998,s.4). Sözkonusu reçete on politika önerisinden meydana gelmektedir (Williamson,2005,s.8). Bunlar;

1. Enflasyon vergisine başvurmaksızın bütçe açıklarının finanse edilebilecek ölçüde azaltılması,
2. Kamu harcamalarının eğitim, sağlık, altyapı gibi gelir dağılımını iyileştirme potansiyeline sahip olan, yüksek ekonomik kazanç sağlayan alanlara doğru yeniden yönlendirilmesi,
3. Vergi tabanının genişletilmesi ve marjinal vergi oranlarının düşürülmesini sağlayacak vergi reformunun yapılması,
4. Nihai hedef olarak faiz oranlarının piyasa koşullarında belirlenmesini kapsayan finansal liberalizasyonun gerçekleştirilmesi,
5. Döviz kurunun birleştirilmesi ve geleneksel olmayan ihracatta hızlı büyümeyi sağlayacak ölçüde rekabetçi bir seviyede olmasının sağlanması,
6. Dış ticarete miktar kısıtlamalarının hızlı bir şekilde tarifelerle yer değiştirmesi ve aşamalı olarak tarife oranlarının düşürülmesi,
7. Doğrudan yabancı yatırım girişine yönelik engellerin kaldırılması,
8. Devlet mülkiyetindeki işletmelerin özelleştirilmesi,
9. Yeni firmaların piyasaya girişini engelleyen ya da rekabeti kısıtlayan düzenlemelerin kaldırılması
10. Yasal sistemin mülkiyet haklarının güvenliğini sağlaması ve informal sektöre yönelik uygulanabilir hale gelmesi.

Aşamalı geçiş ise, farklı alanlardaki reformların, sıralı bir yaklaşım tarzında ele alındığı bir stratejidir (Solimano,1994,s.4). Neoklasik aşamalı geçiş modelinin esası, liberalizasyon yönünde herhangi bir teşebbüsten önce, gerekli ekonomik, kurumsal, politik ve ideolojik yapıların tesis edilmesine dayanmaktadır. Bu minimum esas olmaksızın radikal reformların, rekabetçi kapitalist bir sistemin gelişmesine engel olacağı düşünülmektedir. Çünkü özelleştirme, piyasalaşma ve rekabetin oluşması, sadece “takas”a (değiş-tokuş) indirgenen bir ekonomide tasarlanamayacaktır. Ayrıca sözkonusu strateji taraftarlarına göre reform programının uygulanması, asgari yaşam standartlarının oluşturulmasını gerekli kılmaktadır, aksi takdirde tüm toplumun sosyal dokusu risk altında olacaktır Bu nedenle, reform programının zorlamadan ziyade, gönüllülük ve özgür seçim prensibine dayanan bir sosyal uzlaşmayı (konsensus) temin etmesi gerekmektedir (Marangos,2005b,s.264).

Aşamalı geçiş modeline göre, geçiş sürecinin amacı, derin ve benzersiz bir değişim başlatmak (Kornai,1994,s.39) ve “kıtlık enflasyonu” (shortageinflation) sendromu (Kolodko,1993,s.21)nun üstesinden gelmektir. Bu da ancak, uzun ve aşamalı bir süreç

içerisinde gerçekleştirilebilecektir. Sözkonusu model, **Romanya** ve **Macaristan** gibi “Yeni Ekonomik Mekanizma” ile 1968’de aşamalı bir dönüşüm geleneğine sahip ülkelerde ve **Slovenya**’da uygulamaya konmuştur (Marangos,2005b,s.264).

Geçiş sürecine yönelik iki temel neoklasik model olan şok terapi ve aşamalı geçiş modelleri, ekonomik analiz ve ideoloji yönünden benzerdir. Her iki model de, neoklasik analizi kullanmakta ve rekabetçi kapitalizme yaklaşma ve kişisel çıkar ideolojisine dayanmaktadır. Bununla birlikte, şok terapi ve aşamalı stratejiler, özellikle geçişe yönelik reform sürecinin en çok tartışılan unsurlarından olan hız ve başlangıç koşullarına bağlılık açısından oldukça farklılaşmaktadırlar.

Şok terapi yaklaşımı bu anlamda, ekonomik ilişkilerin karşılıklı etkileşim ve birbirini destekleme karakterine vurgu yapmakta, ve bu nedenle de reformların eş anlı ve ivedi olarak uygulamaya konmasını savunmaktadır. Nitekim, Polonya’da uygulanan şok terapi stratejisinin mimarlarından olan J. Sachs, reform programını “*piyasa ekonomisine sıçrayış*” (leap to a market economy) olarak tanımlamış ve nasıl ki derin bir yarığın tek bir sıçrayışta geçilmesi gerekiyorsa, geçişe yönelik reform sürecinin de aşamalı olarak değil, tek bir hamlede başlatılması gerektiğini belirtmiştir (Lipton ve Sachs,1990,s.1). Aslında sözkonusu stratejinin “şok” ya da “big bang” ya da “radikal olarak nitelendirilmesinin nedeni de, temelde bu yaklaşımdır. Dolayısıyla geçişe yönelik reformları yapmanın tek olası yolu, bu reformları eş zamanlı ve tek bir hamlede uygulamaya koymaktır.

Şok terapi stratejisi taraftarlarına göre yeniden yapılanma, etkin bir fiyat sistemi olmadan, etkin bir fiyat sistemi konvertibil bir para olmadan, konvertibil bir para ekonomiyi uluslararası rekabete açmadan mümkün değildir. Uluslararası rekabet ise yeniden yapılanma olmaksızın gerçekleşmeyecektir. Bu nedenle, şok terapi taraftarlarına göre ya reformlar radikal bir tarzda ivedilikle uygulamaya konmalı ya da tümüyle hatalı olan aşamalı (gradualist) strateji benimsenmelidir (Roland,2000,s.28; Marangos,2002b,s.44). Yine bir benzetmeyle, şok terapi, “*bir kişinin ilk adımını atarken diğerini bekletmeyeceği*” anlamına gelmektedir (Woo,1994,s.278). “*Acı ilacı tek bir dozda almak, uzayan seri dozlarda almaktan daha kolaydır*” diyerek Balcerowicz (1994,s.87) de başka bir benzetmeyle reformların hızı konusunda şok terapinin geçerliliğini açıklamaya çalışmıştır.

Şok terapi yaklaşımı kapsamında bazı iktisatçılar geçişin çok kısa bir zaman içerisinde gerçekleşebileceğini ileri sürmüşlerdir. Örneğin Lipton ve Sachs (1990,s.75) geçişi, devletçi bir yapıdan piyasaya yönelik kesintisiz bir süreç olarak tanımlamış ve Sachs, Polonya’nın hedefinin, sadece bir yıl içinde özel sektör piyasa ekonomisine dayalı ekonomik, hukuki ve kurumsal yapıyı oluşturmak olduğuna işaret etmiştir. Kornai (1990) de başlangıçta, reformların bir yıl içerisinde uygulamaya konabileceğini ve bunun gerekli olduğunu belirtmiştir

Şok terapi stratejisine göre, reform sürecine yönelik olarak ortaya çıkabilecek olumsuz sonuçlar (yaşam standartlarının düşmesi, işsizlikte artış gibi), reform programı bir bütün olarak uygulandığı sürece minimize edilebilecektir. Buna göre, geçiş ekonomileri dönüşümsel resesyona (transformational ressesion) katlanmalıdır; çünkü uzun dönemde ekonomik büyüme garanti edilmektedir (Lipton ve Sachs,1992,s.215). Fakat belirtmek gerekir ki, radikal reformlar ne yukarıda ifade edilen öngörüler gibi kısa süre içinde (genellikle bir yıl) işleyen bir piyasa ekonomisinin oluşmasıyla sonuçlanmış, ne de uzun dönemli istikrarlı bir büyüme sağlamıştır.

Şok Terapi'nin tersine aşamalı geçiş modeli, reformların hızlı ve radikal bir tarzda değil, adım adım ve bir sıralamayla uygulamaya konmasını savunmaktadır. Bununla birlikte, neoklasik aşamalı geçiş modeli taraftarlarının, geçiş sürecinin acil ve hızlı değişiklikleri gerekli kılan durumlarda minimum bir bang (patlama) olasılığını tamamen dışlamadıklarını da ifade etmek gerekir. Bu nedenle, şok terapi modeline yönelik temel itiraz, hızlı ve maliyetli yeniden yapılanma noktasında yoğunlaşmaktadır (Marangos,2005b,s.265). Bu modelde "izleyerek öğrenme" ve "yaparak öğrenme" süreçlerinin birkaç yıl devam eden organik süreçler (Kolodko,1999,s.259) olduğu kabul edilmektedir. Bunun bir sonucu olarak da küçük değişikliklerin verimliliği büyük değişikliklerinkinden daha fazla olacaktır Aşamalı modele göre, tarih, marjinal düzenlemeler içerisinde hareket etmektedir ve küçük ve aşamalı adımlar, düzenleme yönünde ani ve büyük adımlardan daha kolaydır (Marangos,2005b,s.265). Bu nedenle, geçiş ekonomilerinde "kapitalizm, tıpkı bir sera bitkisinin büyümesi gibi organik olarak gelişecektir" (Svejnar,1991,s.131).

Geçiş ekonomilerindeki reform sürecine yönelik aşamalı strateji kapsamında en çok tartışılan noktalardan biri de, uygulamaya konacak olan reformların sıralamasıdır. Dolayısıyla reformların ivedi ve radikal bir tarzda mı, yoksa aşamalı olarak mı uygulamaya konacağı kadar, hangi reformların, ne zaman yapılacağı da, son derece önemli olmuştur. Aşamalı stratejiye göre, geçiş ekonomilerinde güncelliğini kaybeden kurumsal kısıtlamaların ve merkezi planlama altyapısının ortadan kaldırılmasıyla, bir gecede serbest piyasa ekonomisinin gelişebileceğini varsaymak, uygulanabilirliği olmayan bir düşünce (Van Brabant,1993,s.81) olduğuna göre, nüfusun büyük çoğunluğu için en iyi sonuçlara sahip olması muhtemel reformlarla süreci başlatmak rasyonel bir tercih olacaktır. Böylelikle seçmenlerin desteğini kazanma yoluyla, reformların uygulanabilirliği de sağlanmış olacaktır (Roland,1994,s.32-34).

Aşamalı geçiş modeli taraftarlarına göre, geçiş sürecinde demokrasi ve reformları engelleyen olumsuzluklar (düş kırıklıkları, kitlesel işsizlik, servet eşitsizliği ve yolsuzluklar gibi) şok terapi yaklaşımının bir sonucudur (Poirot,1996,s.1058).

Şok terapi yaklaşımından farklı olarak, başlangıç koşullarına büyük önem verilen aşamalı modelde "Evrimci İktisat" yaklaşımıyla da örtüşecek şekilde, geçiş sürecine bu koşulların da eklenmesi gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Bu görüşe paralel olarak, başlangıç koşulları etkili bir değişken olarak ele alınmakta ve reformların evrimci bir karaktere sahip olduğu kabul edilmektedir. Modele göre, politika enstrümanları ve hedefler, zamanın ekonomik koşullarını ve dolayısıyla değişmeyi yansıtmaktadır (Murrell,1995,s.165; Marangos,2005b,s.268). Bu durum aynı zamanda aktif devlet katılımını da beraberinde getirmektedir (Roland,1994,s.37).

3. Rusya'da Geçiş Sürecini Yönlendiren Temel Strateji ve Uygulamaya Konan Politikalar

SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsız bir devlet olarak dünya coğrafyasındaki yerini alan Rusya Federasyonu, eski Sovyet topraklarının %76.2'sine ve dünya kara parçasının da % 12'sine denk gelen bir toprak büyüklüğüne sahiptir. Bu toprak büyüklüğü yanında sahip olduğu nüfusla da dünya sıralamasında beşinci sıraya yerleşen Rusya, aynı zamanda zengin doğal kaynaklarıyla da eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında ekonomik potansiyeli en büyük ülke konumunda olmuştur. Bu potansiyel ülkeyi eski Sovyet coğrafyası içinde büyük bir ihracatçı konumuna getirirken, aynı zamanda kişi başına düşen gelir düzeyi açısından da aynı coğrafyada yer alan diğer ülkelere kıyasla en zengin ülke durumuna getirmiştir (Fischer,1994,s.143). Bu zengin ekonomik potansiyel ve refah seviyesi dikkate alındığında eski

Sovyetler Birliği içinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olan Rusya’da buna rağmen geçiş sureci hiç de kolay olmamış ve 90’lı yıllar boyunca devam eden oldukça derin bir geçiş resesyonu donemi yaşanmıştır.

Rusya’da merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçiş, B. Yeltsin’in 28 Ekim 1991’de Rus Parlamentosu’nda yaptığı ve piyasa ekonomisine hızlı bir geçişi amaçlayan politika hedefini ortaya koyduğu konuşmasıyla resmen deklare edilmiştir. Bu tarihten sonra da parlamentodan, geçişin yasal altyapısını oluşturan bir dizi kanun tasarısı geçmiştir. Çok daha spesifik bir plan ise, 1992 tarihli “Rusya Federasyonu Ekonomi Politikası Memorandumu” olarak adlandırılan belgeyle hazırlanmış ve bu belge 27 şubat 1992’de Rus Parlamentosu tarafından onaylanarak yurrle girmiştir. Belgede ayrıntıları belirlenen ekonomi politikaları, temelde fiyat liberalizasyonu, ekonomik faaliyetler üzerinde burokratik kısıtlamaların kaldırılması, devlet sanayinin özelleştirilmesi ve batının yardımına başvurmak suretiyle makro ekonomik istikrarın gerçekleştirilmesi hedeflerini kapsamaktadır. Bu politikalar esasen Polonya hkmetine ekonomik danışmanlık yapmış olan Harvard niversitesi profesörlerinden J. Sachs tarafından geliştirilmış ve 1992’de IMF’ye verilen niyet mektubu ile de şekillendirilmiştir. Böylece, merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçişin resmen yurrle girdiği Rusya Federasyonu’nda Polonya’dan esinlenerek hazırlanan “şok terapi” (big bang), sureci yönlendirecek geçiş stratejisi olarak kabul edilmiştir. Yeltsin doneminin ilk başbakan yardımcısı Y. Gaidar da şok terapi olarak adlandırılan geçiş reformu programını yürütmekle görevlendirilmiştir (Desai,2005,s.88; Smith,1993,s.177).

Adı her ne kadar şok terapi de olsa uygulamada aldığı şekil terapısiz şoka dönüşen (Gerber ve Hout,1998,s.1) ve Polonya’dan esinlenilerek, daha doğru bir ifadeyle kopya edilerek, uygulamaya konulan strateji sonucunda Rusya, 90’lı yılların sonuna kadar kendini toparlayamazken, 1998 yılının Ağustos ayında ciddi bir ekonomik krize girmiştir (Mueller,2007,s.3).

şok terapinin ilk teorik temelleri David Lipton, Jeffrey Sachs ve Leszek Balcerowicz’in çalışmasında atılmıştır. Bu üç ekonomist bizzat geçiş ekonomilerindeki reform uygulamalarına katılmış ve optimal reform tercihi ve sıralamasına ilişkin sonuçlar çıkarmaya çalışmışlardır.

Lipton ve Sachs (1990), erken ve radikal fiyat ve ticaret liberalizasyonu ile hızlı bir istikrarın önemine vurgu yaparken, aynı zamanda bu politikaların başlangıçta ekonomi için negatif etkilerinin de olacağını belirtmişlerdir. Bu durumda öncelikle fiyat liberalizasyonu, eski sosyalist ekonomilerde birçok malın kıt olmasından dolayı fiyatlarda ani bir yükselmeye sebep olacaktır. Lipton ve Sachs’a göre, ani fiyat yükselmeleri karşısında daha önceki bastırılmış enflasyon (repressed inflation) açık enflasyona (open inflation) dnreceği için de acil olarak istikrar önlemlerinin alınmasını gerekli kılacaktır. Bu da, reel para arzının önemli ölçüde azaltılmasını gerektirmektedir. Bunun için de, sübvansiyonların kaldırılması, ücret artışlarının kontrol edilmesi, bölgesel btcelere, bankalara ve işletmelere dönük devlet kredilerinde ciddi bir kesintiye gidilmesi gerekmektedir. Neticede bu tür istikrar önlemlerinin ekonomi için başlangıçta sosyal maliyeti yüksek bir adım olduğu kuşkusuzdur.

Gerçekte “şok terapi” olarak adlandırılan stratejinin arkasındaki temel mantık, aşamalı (gradual) reformun piyasa ekonomisine geçişin yaratacağı sıkıntılı sonuçlara engel olamayacağının düşünülmesidir. Stratejinin taraftarları, radikal bir liberalizasyon ve istikrarın piyasa ekonomisini işletecek olan glerin hızla ortaya çıkmasını ve beraberinde hızlı bir ekonomik canlanmayı sağlayacağını ileri sürmektedirler. Sonuçta, geçişin başlangıcında yaşanacak çarpıcı ekonomik daralma daha sonra ekonomik büyümenin giderek arttığı hızlı bir iyileşme yaratacaktır. Bir başka ifadeyle şok terapi stratejisi taraftarları, ekonominin “U” şeklinde bir üretim artışı yaşayacağını kabul etmektedirler (Mueller,2007,s.4-5).

Şok terapinin teorik temellerinin oluşumuna katkıda bulunan bir diğer iktisatçı Balcerowicz (1995) de, aşamalı ve yavaş reformların ciddi politik riskler yaratacağını ileri sürmektedir. Balcerowicz'in bu argümanı, "fırsat penceresi" (window of opportunity) fikrine dayanmaktadır. Buna göre bir ülke halkı geçişin ilk safhasında zor ve bir o kadar da radikal ekonomik adımları kabul etmeye isteklidir çünkü bu ekonomik adımların öncüleri için geniş destek, politik değişime bağlıdır. Söz konusu politik sermaye, kısa bir süre sonra azalarak, birçok ekonomik reformun yapılmasını imkânsızlaştıracak normal politik kaygılara dönüşecektir. Bunun da sebebi, değişime karşı olan çıkar gruplarının koordineli bir direnişe başlayacak olmalarıdır. Bu nedenle de Balcerowicz'e göre liberalizasyon ve istikrar, politik sermayeyi etkin kullanmak için bir an önce başlatılmalıdır.

Geçiş sürecinde uygulamaya konan reform paketleri genellikle dışsaldır (egzojen) ve politik süreç kazanan ve kaybedenler arasında bir uzlaşma ya da müzakerede bulunma gibi ayrıntılı süreçleri kapsamaz. Bu durum beraberinde Balcerowicz tarafından da vurgulanan reformların devamlılığı için bir tehlike oluşturabilecek politik risk olarak görüldüğünden, şok terapi taraftarlarının en çok öne sürülen argümanlardan biri olmuştur (Havrylyshyn ve Odling-Smee,2000,s.7). Bununla birlikte, ilk kez Polonya'da uygulanan ve Rusya'da da aynen uygulanmak istenen şok terapi, Polonya'da büyük ölçüde içsel (endojen) olarak ortaya çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle, bu ülkede şok terapi stratejisini uygulama ihtiyacı ve olasılığı gerçekte söz konusu ülkenin kendine özgü reform tarihi ve ekonomik durumunun sonucudur. Dolayısıyla Rusya'da şok terapiyi uygulamaya koyanların gözden kaçırdıkları en önemli nokta, reformun ön koşullarının her iki ülkede oldukça farklı olmasıdır (Mueller,2007,s.:5-6).

İki ülke arasında strateji seçimini etkilemesi gereken en önemli farklılıklardan birisi, "piyasalaşma"nın (marketization) çok farklı bir seviyede olmasıdır. Bu farklılığın da temelde iki dayanağı bulunmaktadır. Birincisi, merkezi planlamaya dayalı sosyalist sistem altında geçirilen süre iki ülke için oldukça farklıdır (Dabrowski,1997,s.44). Nitekim 1948 yılında sosyalizme geçtiği göz önüne alınırsa Polonya'da bu süre 41 yılken, Rusya'da 1917'den 1991'e kadar olan süre zarfında 74 yıldır (Balam ve Veseth,2001,s.298). İkincisi, Polonya, geçişin resmen başladığı 1989'da yarı piyasa (semi-market) reformlarına zaten çok daha önce (8 yıl önce) başlamıştır. Dolayısıyla 1991'e kadar piyasa tecrübesi olmayan Rusya'ya göre piyasalaşma sürecinin ilerisinde olan Polonya'da piyasa ekonomisinin en önemli koşullarından biri olan özel sektör de daha fazla gelişmiştir (Dabrowski,1997,s.44).

Rusya ve Polonya'nın geçiş sürecine başlamalarının politik yanı dikkate alındığında ise, her iki ülkede de sürecin başlangıcında görev alan hükümetlerin bu ülkelerdeki yürütme organının komünist olmayan ilk demokratik organlar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Polonya'da geçiş sürecini yöneten hükümet, önde gelen politik parti ve hareketlerin neredeyse hepsinin desteğini almıştır. Mazowiecki başkanlığındaki kabine, ülkede işçiler arasında kitlesel grevleri organize eden ve geniş ölçüde destek toplayan, sonunda da komünist rejimin yıkılmasına neden olan "Dayanışma Birliği"nin (Solidarity Union) politik pozisyon ve etkisiyle, başlatılan ekonomik ve politik reform programı etrafında ulusal bir birlik oluşturabilmiştir. Buna karşın Rusya'da, geçişin başında ortaya konan piyasa merkezli reformlara karşı güçlü politik ve entelektüel bir muhalefet oluşmuştur. Yeltsin-Gaidar yönetimi, gerek Yüksek Sovyet ve gerekse Halk Temsilcileri Kongresi'nde programa karşı güçlü bir direnişle karşılaşmışlardır (Dabrowski,1997,s.44-45; Mueller,2007,s.7).

Rusya'nın Polonya'nın benimsediği geçiş stratejisini kopya ederken gözden kaçırılan önemli bir nokta da, yeni oluşturulan Rus hükümetinin eski kumanda sisteminden güçlü bir endüstriyel ve tarımsal bürokrasi devralmış olmasıdır. Oysa Polonya'da bu bürokrasi

1980'lerdeki yarı-piyasa reformları sırasında aşamalı olarak politik gücünü kaybetmiştir. Ülkede yer alan geleneksel endüstri tröstleri, 1982'de yürürlükten kaldırılarak öncelikle gönüllü, kısmen de zorunlu birliklerle yer değiştirmiştir. Geçişin resmen başladığı 1989 yılına kadar geçen süre zarfında ekonomik aktörler belli bir piyasa mantığı kazanacak fırsatlar elde etmiş ve neticede geçiş sürecinin başlangıcında ortaya konan programa eski düzen yanlılarından gelecek direncin ciddi politik bir engel oluşturması önlenmiştir (Dabrowski,1997,s.59-61).

Rusya'daki reform karşıtı politik lobi ise, Polonya'dakinden çok daha güçlü olmuştur. Ülkede birçok endüstriyel bakanlığın yoğunlaşma süreci gerçekte reform hükümetinin göreve geldiği dönemde başlamıştır. Hatta birliğin dağılmasından sonra, bir başka ifadeyle 1991'in sonunda, farklı sektörel bakanlık ve komitelerin sayısı Polonya, Çek Cumhuriyeti (eski adıyla Çekoslovakya) ve Macaristan'dakinden bile yüksek olmuştur. Ekonomi Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı ve Dış Ekonomik İşbirliği Bakanlığı gibi birtakım bakanlıklar eski sistemden miras kalan araçlara ve korumacı yapıya dahil olmuşlardır (Dabrowski,1997,s.45).

Tüm bu farklılıkların yanında, Rusya'da Yeltsin-Gaidar yönetimi, Polonya'da karşılaşılmayan birtakım zorluklara da göğüs germek zorunda kalmışlardır. Bunlardan biri, eski Sovyetler Birliği'nin politik krizleri ve eski Sovyet Cumhuriyetleri arasındaki işbirliği problemlerinin Rusya'da geçişin ilk yıllarında makro ekonomik alanda karar almayı ciddi şekilde engellemesidir. 1992'nin başına kadar hiç kimse eski birlik topraklarında kimin para ve maliye politikasından sorumlu olduğunu bilememiştir. Ne eski SSCB Gosbank'ın Rusya tarafından millileştirilmesi ne de Rusya Merkez Bankası'na (CBR) ruble alanı üzerinde merkezi bir rol verilmesi, bu problemi çözememiştir. 1992 yılının Haziran ayının ortalarına kadar ruble alanı içindeki para, maliye, ticaret ve gümrük politikalarının koordinasyonu, etkin piyasa dönüşümü ve istikrarlı bir makro ekonomik politikayı garanti etmek için çok fazla gevşetilmiştir. Bu politik durum, 15 bağımsız devletin para birliği ile 15 bağımsız merkez bankası arasında işbirliği yapmaya istekli olmayan tuhaf bir parasal sistem yaratmıştır İkincisi de, Rusya'daki hükümet hem Rusya Federasyonu içinde hem de diğer Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleri içinde ciddi etnik çatışmalarla karşılaşmıştır. Tüm bunlar bu ülkelerde politik ve ekonomik istikrarı zayıflatan önemli ve ciddi problemler olmuştur (Dabrowski,1997,s.45-46).

Buraya kadar ifade edilen farklılıklar, merkezi planlama sisteminin tüm geçiş ekonomileri için ortak bir miras olmakla birlikte her ülkenin bu sistem altında geçirdiği süre ve piyasalaşma derecesi yanında sahip oldukları çok özel şartların geçiş modellerini ya da stratejilerini belirlemede ne kadar önemli olması gerektiğini göstermektedir.

İlk uygulandığı yer olan Polonya'dan esinlenilerek Rusya tarafından da benimsenen şok terapi stratejisi kapsamındaki politikalar, daha önce de belirtildiği gibi, büyük ölçüde "Washington Uzlaşması" çerçevesindeki politika önerilerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla bu tarz politikalar öncelikle fiyat ve ticaret liberalizasyonu, özelleştirme, dışa açılma ve finansal disiplinin gerekliliğine vurgu yapmaktadır (Kolodko,1998,s.4).

Başlangıçta Latin Amerika ekonomilerinin yaşadıkları krizlere yönelik olarak geliştirilen ve daha sonra dünyanın farklı bölgelerinde de yaygın olarak uygulanan "Washington Uzlaşması'nın 10 maddeden oluşan politika önerilerinin, merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçiş gibi son derece karmaşık ve bir o kadar da kendine özgü koşulları olan Rusya'nın geçiş sürecine de uygulanması son derece ilgi çekicidir. Nitekim sürecin kendine özgü koşulları, bu politikalardan arzu edilen sonuçların elde edilmesini de engellemiştir (Kolodko,1998,s.2).

Neoliberalizm olarak da adlandırılan politikalarla eş anlamlı Washington Uzlaşması Rusya'da da IMF rehberliğinde tatbik edilmiştir. Bir başka ifadeyle, makro ekonomik istikrarın ana hedef olarak ele alındığı program kapsamında IMF, bu programların hazırlanması ve uygulanmasında öncü bir role sahiptir. IMF programlarının, her ülkenin kendine özgü karakteristiklerini dikkate aldığı ifade edilmekle birlikte, Rusya dahil birçok geçiş ekonomisinde uygulanan bu programların temelde üç ortak ve tamamlayıcı bileşeni vardır; sürdürülebilir dış finansmanın sağlanması, özellikle programın başlangıç safhasında talep kısıtlayıcı önlemlerin alınması ve yapısal reformların uygulamaya konması (Nikolic,2002,s.2-3).

Dış finansman kullanılabilirliği, gerekli ayarlama sürecinin büyüklük ve hızını belirlemektedir. Buna göre, programın başlangıcında ödemeler dengesizliği sorunları yaşayan bir ülke fonlardan sadece cüzi bir miktarda borçlanmalıdır, çünkü sözü edilen ülke için elde edilebilecek yeni dış finansman miktarı ve şartları büyük ölçüde önceden belirlenmektedir. Bu nedenle de IMF politikası ülkenin dönem başı (ex-ante) dış finansman açığı göstermemesini ve programın onayından önce birikmiş olabilecek borç ertelemelerini (ödenmemiş borçları) ortadan kaldırmasını gerektirmektedir (Musa ve Savastano,1999,s.20-21).

IMF tipi programların bir diğeri ortak özelliği olan talep kısıtlayıcı önlemler ise, sıkı para ve maliye politikalarını kapsamaktadır. Bu tür programların amacı, toplam talebi beklenen üretim ve mevcut ya da kullanılabilir dış finansman ve dolayısıyla sürdürülebilir cari işleme aynı çizgiye getirmektir. IMF programları kapsamında yapısal reformların uygulamaya konması ise, özelleştirme ve piyasa kurumlarının inşası üzerine yoğunlaşmaktadır (Musa ve Savastano,1999,s.20-21; Nikolic,2002,s.2).

Bu temel içerik kapsamında Rusya'da uygulamaya konan IMF programının başlıca bileşenleri; hızlı bir fiyat ve döviz piyasası liberalizasyonu, rublenin konvertibil bir para haline getirilmesi, dış ticaretin liberalizasyonu, makro ekonomik istikrar, özelleştirme ve daha düşük derecede diğeri sistemik, yapısal ve kurumsal reformlardır (Nikolic,2002,s.2).

Makro ekonomik istikrarı IMF tipi geçiş programlarının temel bileşenlerinden biri haline getiren en önemli etken, gerek yurtiçi fiyat liberalizasyonu ve gerekse dış ticaret liberalizasyonu ardından yaşanan yüksek oranlı fiyat artışlarıdır. Bununla birlikte, 70 yılı aşkın bir süre merkezi planlamaya dayalı sosyalist sistem altında yaşayan Rusya'da makro ekonomik istikrar genellikle kesintisiz bir üretim seviyesi, tam istihdam, sıfır iflas ve çok yüksek düzeyde olmasa da istikrarlı bir yaşam standardı olarak algılanmıştır. Dolayısıyla sosyalizm sonrası makro ekonomik istikrara bakış açısı, rekabet yoluyla ekonomik etkinliğin sağlanmasına dayalı piyasa ekonomisi gerçekliğini dikkate almamaktadır. Örneğin dönemin Rus Merkez Bankası başkanı Viktor Gerashchenko, normal bir merkez bankası başkanı gibi davranmaya çalışsa da, ne pahasına olursa olsun üretimi artırmanın enflasyonla mücadele etmekten çok daha önemli olduğunu her fırsatta dile getirmiştir. Benzer şekilde Rus sanayisinin makro ekonomik istikrara yaklaşımı da, enflasyonu durdurmanın tek yolunun üretimi teşvik etmek olduğuna inanmak olmuştur (Federov,1997,s.10).

Öte yandan, IMF başta olmak üzere Rusya'ya ekonomi politikası tavsiyelerinde bulunan birçok batılı uzman ve kuruluş, makro ekonomik istikrarın özellikle anti-enflasyon politikası ile eşdeğer olduğu, enflasyonun para arzının genişlemesinden kaynaklandığı ve dolayısıyla tamamen parasal bir olgu olduğu ve bu nedenle de sıkı para ve maliye politikalarının bir an önce uygulamaya konması gerektiği konusunda ilgili otoriteleri ikna etmeye çalışmışlardır (Federov,1997,s.9). İstikrar ve fiyat liberalizasyonunu başarılı bir reform sürecinin ön koşulu olarak gören bu yaklaşımın temel olarak dayandığı üç argüman vardır. Bunlardan biri politik

argümandır ve hükümetin, bütçe dengesini hedeflediği ve artık zarar eden firmaları sınırsız krediyle desteklemeyeceğine dair açık bir sinyal göndermek zorunda olduğunu ifade etmektedir. Diğer, makro ekonomik temelli argümandır ve istikrarsızlığın devam etmesi durumunda enflasyonun hiperenflasyona dönüşeceğine ve buna geniş kapsamlı bozulmaların eşlik edeceğine işaret etmektedir. Mikro ekonomik temelli son argüman ise, özelleştirme ve yeniden yapılanmanın doğru bir yönde ilerlemesi için fiyatların arz ve talep arasında denge kuracak seviyeye gelmesinin gerektiğine vurgu yaparak, bu durumda firmaların da piyasa disiplini dışına çıkmayacaklarını öne sürmektedir (Blanchard ve Layard,1993,s.2).

Yukarıda ifade edilen argümanlar dikkate alınarak Rusya için oluşturulan istikrar programının şu dört temel üzerine inşa edildiğini söylemek mümkündür (Fischer,1994,s.10):

1. Rusya Merkez Bankası (CBR) tarafından sağlanan kredi genişlemesinin önemli oranda azaltılması,
2. Daha düşük harcama ve daha yüksek gelir yaratarak bütçe açığının azaltılması,
3. Bütçe açığının önemli bir kısmını kapatmak ve daha önceden hem merkez bankasından hem de hükümet bakanlıklarından sübvansiyonlu kredi (negatif faizli kredi) temin eden işletmelere fon sağlamak için dış finansmandan yararlanılması,
4. Fiyat ve ticaret liberalizasyonu.

Bu dört madde aslında iç ve dış liberalizasyon ile sıkı para ve maliye politikalarını içeren tipik IMF istikrar politikalarına işaret etmektedir. Tüm bu istikrar politikalarına rağmen Rusya ekonomisi 1992’de başlayan geçiş süreci reformları sonrasında 1998 yılının Ağustos ayında çok ciddi bir ekonomik krize sürüklenmiştir. 1997’deki iyimser beklentileri bir anlamda büyük hayal kırıklığına uğratan sözkonusu krizin nedenlerine ilişkin çok sayıda açıklama mevcut olsa da (bunlardan birçoğu dünya ekonomisinde yaşanan parasal krizleri açıklamaya dönük olarak geliştirilen teorik para krizleri kapsamında yer alır) krizin bu ülkede geçişi yönlendiren politika tercihleri ve izlenen stratejiden bağımsız olması mümkün değildir. Nitekim krizin hemen ardından, gerek izlenen geçiş stratejisinin gerekse bu stratejinin koyu bir taraftarı olarak IMF’nin krizdeki rolünün tartışılmaya başlanması ve bizzat IMF içinden gelen özeleştiriler bunun en belirgin göstergesidir.

4. Şok Terapi ve Geçiş Resesyonu

Rusya’da ilk olarak Yeltsin-Gaidar ekibi tarafından benimsenen şok terapi stratejisi kapsamında başlatılan geniş kapsamlı reform programının ilk yansıması, sözkonusu stratejiyi uygulamaya koyan tüm ülkelerde olduğu gibi, Rusya’da da “geçiş resesyonu” olmuştur.² Bu süreç Rusya’da 9 yıl sürmüş ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla’da (GSYİH) meydana gelen büyük azalışlarla kendini göstermiştir. Nitekim 1999’a kadar ülkede GSYİH’deki değişim oranları sürekli bir şekilde negatif değerler almıştır (EBRD,2005).

²Geçiş sürecinin en çarpıcı özelliği, sürecin başlamasından hemen sonra gerek Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde ve gerekse de eski Sovyetler Birliği ülkelerinde gözlemlenen ekonomik duraklamadır. Üretimde çok büyük miktarlara varan azalmalar ve işsizlikte büyük oranlı artışlarla kendini gösteren bu duraklama dönemi, geçiş sürecini takiben eski sosyalist sistemden kaynaklanan bozuklukların ortadan kalmasıyla otomatik olarak refah düzeyinin artacağı fikri üzerine beklentilerini oluşturan ana akım iktisadının temsilcilerini de şaşkırtan boyutta bir daralmaya işaret etmektedir (Csaba,2005,s.139). Geçiş takiben ekonomik faaliyetlerde yaşanan büyük daralma, uzun yıllar kapitalist ve sosyalist sistemler üzerine araştırmalarda bulunmuş olan Macar asıllı iktisatçı Janos Kornai (1994,s.39) tarafından “Geçişsel Resesyon” (Transitional Recession) ya da “Geçiş Resesyonu” (Transition Recession) olarak adlandırılmış ve bu kavram, geçiş ekonomileri literatüründe de büyük ölçüde kabul görmüştür.

Geçiş sürecinin başlangıcında yaşanan resesyonun, sürecin kaçınılmaz bir özelliği olduğu kabul edilmekle birlikte, başta Rusya olmak üzere BDT ülkeleri genelinde bu sürecin çok daha derin ve uzun süreli yaşanmış olması dikkat çekicidir. Özellikle bu süreci bizzat yönlendirme girişimlerinde bulunan birçok kuruluş tarafından sıklıkla dile getirilen bir iddia ise en az resesyon döneminin derinliği ve uzunluğu kadar şaşırtıcıdır. Bu iddiaların temel dayanağı, Sovyet istatistiklerinin rakamları gerçekte olduğundan farklı yansıtması ve bu nedenle de üretim düşüşlerinin gösterildiği kadar fazla olmadığı şeklindedir. Öte yandan iddialar, komünist planlama altında üretimin gerçekte olduğundan daha yüksek gösterilmiş olduğu, üretim rakamlarının özel sektördeki küçük yeni firmaların üretimini yansıtmadığı için gerçekte olduğundan daha düşük olduğu ve üretimdeki daralmaların temelde etkin olmayan yatırımlardaki çöküşü gösterdiği ve tüketimdeki daralmaları yansıtmadığı gibi versiyonlara sahiptir (Mundell,1997,s.76).

İleri sürülen bu iddiaların özellikle geçiş sürecine dönük bilgi birikimin çok fazla olmadığı ilk dönemlerde bugün olduğundan çok daha akla yatkın olduğu söylenebilir. Gerçekten de eski merkezi planlı ekonomilerde hem istatistikî hatalar hem de işletmelerin “patolojik” davranışları nedeniyle üretim rakamlarının her zaman gerçeği yansıtmadığı doğrudur. Yine aynı şekilde, başta Rusya olmak üzere eski sosyalist ülkelerin hemen hemen tamamında önemi küçümsenmeyecek bir yer altı ekonomisinin (underground economy) olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Fakat tüm bunlar geçiş sürecinde Rusya ve diğer BDT ülkelerinde yaşanan resesyonun diğer Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine kıyasla çok daha derin ve uzun süreli yaşandığı gerçeğini değiştirmemektedir. Rakamlardan sapmalar olsa da Rusya, geçiş takiben uzun bir süre GSYİH’da ciddi azalmalar yaşamıştır (Mundell,1997,s.77).

Tablo.1 : Ülkelere Göre Geçiş Resesyonu Döneminin Uzunluğu

Ülkeler	Resesyonun Başlangıç Tarihi	Resesyonun Bitiş Tarihi	Resesyonun Uzunluğu
Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri			
Çek Cumhuriyeti	1990	1992	3 yıl
Macaristan	1990	1993	4 yıl
Polonya	1990	1991	2 yıl
Slovakya	1990	1993	4 yıl
Slovenya	1989	1992	4 yıl
Arnavutluk	1990	1992	3 yıl
Bulgaristan	1990	1997	8 yıl
Hırvatistan	1989	1993	5 yıl
Makedonya	1989	1995	7 yıl
Romanya	1989	1992	4 yıl
Baltık Cumhuriyetleri			
Estonya	1989	1994	6 yıl
Litvanya	1990	1994	5 yıl
Letonya	1991	1995	5 yıl
Bağımsız Devletler Topluluğu			
Ermenistan	1990	1993	4 yıl
Azerbaycan	1989	1995	7 yıl
Beyaz Rusya	1990	1995	6 yıl
Gürcistan	1989	1994	6 yıl
Kazakistan	1989	1995	7 yıl
Kırgızistan	1991	1995	5 yıl
Moldova	1990	1999	10 yıl
Rusya	1990	1998	9 yıl
Tacikistan	1989	1996	8 yıl
Türkmenistan	1989	1997	9 yıl
Ukrayna	1990	1999	10 yıl
Özbekistan	1991	1995	5 yıl

Kaynak: (Mickiewicz,2005,s.21)

Tablo 1'deki veriler incelendiğinde görülmektedir ki, üretimde keskin düşüşler ve işsizlikte yüksek oranlı artışlarla karakterize edilen geçiş resesyonunun en kısa süreli olduğu ülke, Polonya olmuştur. İlk olarak 1990'da liberalizasyonla birlikte istikrar programını uygulamaya koyan Polonya, başlangıç resesyonunun ardından 1992'de tekrar büyümeye başlayarak, resesyonu en kısa zamanda atlatan ülke olmuştur. 1994'e gelindiğinde ise, tüm Orta ve Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği'nden Ermenistan, Litvanya ve Letonya pozitif büyüme oranlarına ulaşırken, 1995'de bu ülkeleri Estonya, Gürcistan ve Kırgızistan takip etmiştir. Bununla birlikte, Rusya, Ukrayna, Moldova, Kazakistan, Tacikistan ve Bulgaristan diğer ülkelere kıyasla geçiş resesyonu döneminin en uzun süre devam ettiği ülkeler olmuştur.

Tablo.2: Ülkelere Göre Geçiş Resesyonunun Derinliği

Ülkeler	Kümülatif Üretim Azalış Oranı (GSYİH ve 1989=100)	Üretimi Düzeyinin En Düşük Olduğu Yıl
Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri		
Çek Cumhuriyeti	15.4	1992
Macaristan	18.1	1993
Polonya	13.7	1991
Slovakya	24.7	1993
Slovenya	20.4	1992
Arnavutluk	39.9	1992
Bulgaristan	36.9	1997
Hırvatistan	37.6	1993
Makedonya	45.6	1995
Romanya	26.6	1992
Baltık Cumhuriyetleri		
Estonya	36.5	1994
Litvanya	40.8	1994
Letonya	52.8	1993
Bağımsız Devletler Topluluğu		
Ermenistan	65.1	1993
Azerbaycan	63.1	1995
Beyaz Rusya	36.9	1995
Gürcistan	76.6	1994
Kazakistan	40.2	1998
Kırgızistan	50.5	1995
Moldova	69.2	1999
Rusya	46.5	1998
Tacikistan	74.0	1996
Türkmenistan	49.6	1997
Ukrayna	64.5	1999
Özbekistan	14.4	1995

Kaynak: (Fischer ve Sahay,2000,s.3)

Geçişle birlikte ortaya çıkan resesyon döneminin derinliği de ülkeler arasında farklılaşmaktadır. Tablo 2’de her ülkenin, resesyon dönemleri dikkate alınarak hesaplanan ve resesyonun derinliğini simgeleyen kümülatif üretim azalış oranları ile en düşük üretim seviyesinin gözlemlendiği yıllar gösterilmektedir.

Tablo 2’deki veriler dikkate alındığında, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Slovakya ve Slovenya’dan oluşan Orta Avrupa ülkelerinde resesyon döneminde GSYİH’nin, ortalama %19; Arnavutluk, Bulgaristan, Hırvatistan, Makedonya ve Romanya’dan oluşan Doğu Avrupa ülkelerinde ortalama %32; Estonya, Letonya ve Litvanya’dan oluşan Baltık Cumhuriyetleri’nde ortalama %43 ve son olarak BDT ülkelerinde de ortalama %54 oranında azaldığı görülmektedir.

Geçiş resesyonu döneminin üretim azalışlarına bağlı bir diğer özelliği de, daha önce merkezi planlama sistemi altında bilinmeyen, bir başka deyişle, hiç karşılaşılmayan işsizlik olgusudur. Geçiş süreci ile birlikte hızla ortaya çıkmaya başlayan ve süreci takip eden iki yıl içinde Çek Cumhuriyeti hariç özellikle Orta ve Doğu Avrupa’da çift haneli rakamlara ulaşan işsizlik, büyük ölçüde üretim düşüşlerine paralel bir şekilde firmaların işçi çıkarmalarına bağlı olarak gelişmiştir. Görece daha düşük olmakla birlikte işsizlikteki artışlar, yeni iş bulmakta zorluk çekenlerin ülke dışına çıkmasıyla da bağlantılıdır. Tablo 3’de, geçiş sürecine ilişkin sorunların yoğun olarak yaşandığı 90’lı yıllara ait işsizlik oranları gösterilmektedir.

İşsizlik oranlarına ilişkin sözkonusu veriler incelendiğinde, genel olarak geçiş sürecinin tüm ülkelerde işsizlik oluşturduğu gözlenmekle birlikte, Orta Avrupa ülkeleri içerisinde yer alan Çek Cumhuriyeti’nin en düşük işsizlik oranına sahip ülke olduğu görülmektedir. 90’lar boyunca bu ülkede istihdamdaki azalış oranı çift haneli bir rakama ulaşmazken, diğer Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde %10-15’leri aşmıştır. Bu anlamda Çek Cumhuriyeti’nin işgücü piyasası, piyasadan yüksek oranda çıkışlar kadar yüksek oran da girişlerle karakterize edilen ve eski ve yeni meslekler arasında geçici bir durumu yansıtan ideal geçiş dönemi işgücü piyasası özelliğindedir. Ülke grupları arasında bir değerlendirme yapıldığında ise, genel olarak BDT ve Baltık Cumhuriyetleri’nde işsizlik oranındaki artışların Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine göre daha yavaş olduğu gözlenmektedir. Bunun da temel nedeni, bu ülkelerde geçiş sonrası firmaların işçi çıkarmada daha gönülsüz davranmaları ve ücret azalışı ya da ücret ödemelerinin ertelenmesi gibi yollarla işgücünü tutacak alternatif yöntemlerin benimsenmesidir (Svejnar,2002,s.8).

Sonuç olarak bir değerlendirme yapıldığında, geçişi takip eden süreçte ortaya çıkan resesyon döneminin merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçişi sembolize eden özel bir niteliği olduğu görülmektedir. Üretim düzeyinde çok büyük oranlı artış ve işsizlik olgusunun ortaya çıkışı ile karakterize edilen bu süreç tüm ülkeler için geçerli olmakla birlikte, daha önce de belirtildiği gibi, gerek sürecin uzunluğu ve gerekse derinliği açısından ülkeler arasında farklılaşmaktadır. Özellikle 90’lı yıllar boyunca hakim olan ve geçiş ülkeleri arasında oluşan bu farklılığın nedenini açıklayan temel faktör, her ülke için farklı özelliklere sahip başlangıç koşulları olarak gösterilse de, bu faktörlerin etkisinin zamanla azaldığı bilimsel olarak da kanıtlanmıştır. Dolayısıyla asıl sorun, farklı başlangıç koşullarına özel geçiş stratejilerinin ya da modellerinin geliştirilememiş olması ve sürecin hatalı politikalarla yönlendirilmesidir.

Tablo.3:1990-1999 Dönemi İşsizlik Oranları (Yıl Sonu Gerçekleşen)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri										
Çek Cumhuriyeti	0.7	4.1	2.6	4.3	4.3	4.0	3.9	4.8	6.5	9.1
Macaristan	1.4	8.2	9.3	11.9	10.7	10.2	9.9	8.7	7.8	7.0
Polonya	6.5	12.2	14.3	16.4	16.0	14.9	13.2	10.1	11.0	15.1
Slovakya	1.2	9.5	10.4	14.4	14.6	13.1	10.9	11.8	12.5	17.1
Slovenya	4.7	7.3	8.3	9.1	9.1	7.4	7.3	7.8	7.8	7.7
Arnavutluk	9.5	8.3	24.4	18.6	16.0	10.2	12.4	14.9	17.8	18.4
Bulgaristan	1.6	10.5	15.0	16.3	18.6	13.7	13.0	14.5	16.0	17.0
Hırvatistan	9.3	13.2	13.2	14.8	14.5	14.5	10.0	9.9	11.4	13.5
Makedonya	-	18.0	27.8	28.3	31.4	37.7	31.9	36.0	34.5	32.4
Romanya	0.0	3.0	8.2	10.4	10.9	9.5	6.6	6.0	6.3	6.8
Baltık Cumhuriyetleri										
Estonya	0.0	0.1	3.7	6.6	7.6	9.7	10.0	9.6	9.8	12.2
Litvanya	0.0	0.3	1.3	4.4	3.8	17.5	16.4	14.1	13.2	14.6
Letonya	0.0	0.1	3.9	8.7	16.7	18.1	20.6	15.1	14.1	14.3
Bağımsız Devletler Topluluğu										
Ermenistan	1.0	3.5	3.5	6.3	6.6	6.7	9.3	10.8	9.4	11.2
Azerbaycan	0.0	0.1	15.4	0.5	0.6	0.7	0.8	1.0	1.1	1.1
Beyaz Rusya	1.0	1.0	0.5	1.4	2.1	2.7	3.9	2.8	2.3	2.1
Gürcistan	0.0	0.0	5.4	9.1	3.6	3.1	2.8	7.5	12.5	14.8
Kazakistan	0.0	0.1	0.4	0.5	8.0	10.1	7.6	6.5	13.1	13.5
Kırgızistan	0.0	0.0	0.1	0.2	0.7	5.7	-	-	5.9	7.4
Moldova	0.0	0.0	0.7	0.8	1.2	-	-	-	10.1	11.1
Rusya	0.0	0.1	5.3	6.0	7.7	9.2	9.3	10.8	11.9	12.9
Tacikistan	0.0	0.0	0.4	1.2	1.7	2.0	2.7	2.7	3.2	3.0
Türkmenistan	0.0	0.0	21.0	20.0	20.9	23.9	22.5	21.0	24.2	27.9
Ukrayna	0.0	0.0	0.2	0.3	0.3	0.3	1.3	2.3	3.7	4.3
Özbekistan	0.0	0.0	0.1	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.4	0.4

Kaynak: (EBRD,2005; De Melo vd.,1996,s.48)

Not: (-) ile gösterilen yıllardaki rakamlara ulaşılamamıştır.

5. Geçiş Süreci Rusya'sında Şok Terapi ve IMF'nin Rolü Üzerine Bir Değerlendirme: Nasıl Bir Kapitalizm?

1998 yılı, Rusya için sadece derin bir ekonomik kriz dönemini değil, aynı zamanda geçişin başından itibaren izlenen stratejinin ve bu stratejinin yakın takipçisi IMF'nin rolünün de ciddi derecede tartışılmaya başlandığı bir döneme işaret etmektedir.

Başından beri hızlı ve eş-anlı bir liberalizasyon, istikrar ve özelleştirme üçlemesi üzerine inşa edilen şok terapi stratejisinin piyasa ekonomisine geçiş için gerekli ve hatta büyük ölçüde yeterli olabileceği düşünülmüş ve aşamalı reform stratejisi, reform karşıtlarını güçlendirip, piyasa oluşumunu engelleyeceği gerekçesiyle reddedilmiştir. Sonuçta, başta IMF olmak üzere Rusya'da geçişi yönlendiren birçok uluslararası kuruluş ve uzman desteği altında radikal bir reform sürecine girilmiştir.

Şok terapi taraftarları bu radikal reformların başlangıçta büyük oranlı üretim azalışları, işsizlikte artış ve yüksek oranlı enflasyona neden olacağını kabul etmekle birlikte bunun kaçınılmaz bir süreç olduğunu ve alınan radikal reform önlemleri ile kısa bir süre sonra ekonomik büyümenin yeniden başlayacağını ileri sürmüşlerdir. Oysa sadece Rusya değil, birçok geçiş ülkesinde yaşanan gelişmeler bu öngörülerini doğrulamamıştır. Eski SSCB'nin en büyük ve ekonomik potansiyeli en güçlü ülkesi Rusya'da yaşanan geçiş resesyonu 9 yıl sürmüş ve 1998 krizine adım adım yaklaşan bir süreç yaşanmıştır. Bir başka ifadeyle, beklentilerin çok daha yüksek olduğu şok geçiş, Rusya'da tam bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Hatta bir bütün olarak eski Sovyetler Birliği'nin halefi ülkelerde GSYİH, 1989'daki resesyondan önceki düzeyinin bile %50 altına düşmüştür. II. Dünya Savaşı'nda SSCB'nin ulusal gelirinin %20 civarında azaldığı ya da 1929 bunalımında batı ekonomilerinde GSYİH'nin ortalama %30 oranında azaldığı göz önüne alındığında geçiş resesyondan ne denli derin ve ağır yaşandığı daha iyi anlaşılmaktadır. Öte yandan bu derin resesyona paralel olarak bir yandan kişi başına gelir düzeyi keskin şekilde düşerken, diğer yandan da gelir eşitsizlikleri giderek artmış ve ölüm oranlarının da artmasıyla yaşam beklentisi oldukça azalmıştır (Popov,2007,s.2-3).

Rusya'da piyasa ekonomisine geçişin yedinci yılında yaşanan ciddi ekonomik kriz, doğal olarak süreci yönlendiren politikaların ve IMF'nin rolünün sorgulanmasına ve Rusya'da neyin hatalı yapıldığına yönelik tartışmaların başlamasına neden olmuştur. Bu noktada öncelikle Sachs gibi, şok terapi taraftarlarınca da işaret edilen ve IMF'nin ve genel olarak batı dünyasının daha ziyade teknik denilebilecek hatalarını ortaya koyan eleştirilere değinmek gerekmektedir. Birçoğu Sachs tarafından yapılan sözkonusu eleştiriler şu şekilde özetlenebilir (Sachs,1994,s.54-55; Nikolic,2002,s.13-15):

1. Herşeyden önce IMF politikaları stratejik politika oluşturmaktan ziyade kısa dönemli politika oluşturmaya yönelik olmuştur. Bir başka ifadeyle IMF için öncelik, şarta bağlı değişimleri dikkate almaksızın kısa dönemli finansal performans kriteri olmuştur. Bu nedenle de, Fon'un bütçe açığı, yurtdışı kredi genişlemesi ve uluslararası rezervler için koyduğu kriterler, çeyrek yıllık hatta aylık olmuş ve bu da politika yapımcıları çok kısa bir zaman ufku içinde bırakmıştır.
2. Geçiş süreci içinde yapılan önemli hatalardan biri de, fiyat liberalizasyonu ardından yaşanan fiyat artışlarının oldukça düşük tahmin edilmesidir. Örneğin, gerek IMF gerekse Rusya başbakanı, liberalizasyon sonrası fiyatlardaki artış oranının %100'ü aşmayacağını beklerken, %50 civarında tahmin ettikleri para stoku fazlalığının

(monetary overhang) enflasyonu kontrol altında tutacağına inanmışlardır. Oysa sadece Ocak 1992'deki fiyat artışı %245 olmuştur.

3. IMF, Rusya dışındaki cumhuriyetlerin kendi paralarını idare etmeye henüz hazır olmadıklarını gerekçe göstererek, 1992 yılı süresince cumhuriyetlerin ayrı ayrı kendi ulusal paralarını çıkarmalarına karşı olmuş, bunun yerine Fon himayesi altında para politikalarının koordine edilmesini istemiştir. Oysa IMF, Sovyet rublesinin ortak para olarak kullanılmaya devam edilmesinin yüksek derecede enflasyonist politikalara davetiye çıkaracağını ve dolayısıyla istikrar politikasının gücünü zayıflatacağını fark etmede başarısız olmuştur. BDT ülkeleri arasında ortak para kullanımının doğrudan sonucu olarak Rusya, 1992 boyunca GSYİH'nin %10'u civarında diğer cumhuriyetlere yönelik kredi genişlemesine son vermiştir.
4. Bütçe açığına yönelik politikalarda da IMF'nin pozisyonu oldukça tartışmalıdır. Nitekim Fon, başlangıçta Rusya'nın batı finansmanına ihtiyaç duymaksızın bütçe dengesini hedeflemesi gerektiğinde ısrar etmiştir. IMF, Rusya'nın içinde bulunduğu bütçe krizinin derin olduğunu ve açık oranını OECD ülkelerinin seviyesine düşüremeyeceğini tahmin ettiğinden, 1994'ün sonuna kadar Rusya ile borç ya da bağış şeklinde enflasyonist olmayan bir bütçe finansmanı görüşmesine yanaşmamıştır. Her ne kadar Mayıs 1992'de 24 milyar\$ ve Temmuz 1993'te 28 milyar\$'lık bir yardım paketi sunulacağı ilan edilse de, bu paketler hayata geçirilememiş ve gerek G7 ülkeleri ve gerekse IMF, Rusya'nın bütçe finansmanı için batı desteğine ihtiyacı olduğunu kavrayamamışlardır.
5. IMF başta olmak üzere Rusya'yı finanse edebilecek birçok kuruluşun, enflasyonist olmayan bütçe açığı finansmanından ziyade açığın kapatılmasına odaklanmaları nedeniyle, merkez bankası finansmanına alternatif finansman araçlarının (örneğin hazine bonosu) çıkarılmasına da yardımcı olmamışlardır. Ancak 1994'ten sonraki dönemlerde görülmeye başlayan alternatif borçlanma araçları için ise, rubleye güvenin azalması, yoğun bir sermaye kaçıışı gibi nedenlerle yüksek bir faiz maliyetine katlanılmak zorunda kalınmıştır. Bu durum henüz sağlam altyapısı olmayan bir ekonomik yapı içinde mevcut kırılganlığı daha da artırmıştır. Nitekim 1998 krizinde birçok banka ve şirketin iflasa sürüklenmesinde bu kırılgan yapı etkili olmuştur.
6. IMF ve de batının en büyük hatalarından biri de, örneğin Polonya'nın iki aşamalı borç iptaline karşın, Rusya'nın eski Sovyet döneminden miras aldığı borçların kısmen bile olsa silinmesini reddetmeleridir. Bu yük zaten bozuk olan devlet bütçesine ilave bir külfet yüklemiş ve ülkenin mali dengesizliğini büsbütün artırmıştır.
7. Özellikle 90'lı yılların ilk yarısında geçerli önemli bir hata da, klasik parasal hedeflemenin (monetary targeting) benimsenmesine öncülük edilmesidir. Bu politikanın devam ettirilmesi, bir yandan rubleyi aşırı değerli hale getirirken, öte yandan büyük miktarda bir uluslararası rezerv bulundurma gerekliliğini ortaya çıkarmış ve sonuçta 1998 krizine denk gelen büyük oranlı devalüasyonu kaçınılmaz kılmıştır.
8. IMF'nin Rusya'nın geçiş sürecindeki tutumuna ilişkin bir diğer dikkat çekici eleştiri, enflasyon ve geniş tanımlı para arzı (M2) arasındaki iki taraflı nedensellik ilişkisinin

varlığının göz ardı edilmesidir. Bir başka ifadeyle, enflasyon ve geniş tanımlı para arzı arasındaki geri bildirim (feedback) ya da iki taraflı nedensellik, geniş tanımlı para arzını parasal hedef için sürdürülemez hale getirmektedir. Bilindiği gibi, IMF'nin rehberlik ettiği istikrar çabalarının en önemli parçası, sıkı para politikası kapsamında uygulanan parasal hedeflemedir (monetary targeting). Oysa Rusya gibi henüz tam anlamıyla parasallaşmamış bir ekonomide hedef, net bir sinyal verememiştir. Sonuç olarak da parasal hedefin tutturulamaması bir yana, enflasyon da kontrol altına alınamamıştır.

Bizzat şok terapi taraftarlarınınca dile getirilen bu hataların da etkisiyle 98 krizinin yaşandığı Rusya'da bu krizin ülke ekonomisine kazandırdığı en önemli sonuç, yüksek oranlı devalüasyonla birlikte ithal mallarıyla rekabet eden sektörlerin teşvik edilmesi olmuştur. Bu planlanmamış sonuç, Rusya'da uzun zamandır beklenen GSYİH artışına neden olmuştur (Stiglitz,2004,s.175). Geçişin başlangıcından itibaren hiç pozitif değere ulaşamayan GSYİH ilk kez 1998 sonrası artmaya başlamıştır. Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD)'nin (2005) verilerine göre, 1999'da reel GSYİH'deki artış %6.4 olarak gerçekleşirken, 2000'de bu oran %10'a yükselmiş, izleyen yıllarda da sırasıyla; 2001'de %5.1, 2002'de %4.7, 2003'te %7.3, 2004'te %7.1 ve 2005'te %6.4'lük artışlar yaşanmıştır.

Reel GSYİH'de gerçekleşen düzelmelerle birlikte, 2000 yılından itibaren de konsolide bütçe dengesi ilk kez fazla vermiştir. Yine EBRD (2005) verilerine göre, bütçe dengesinin GSYİH'ye oranı 2000'de %3.2, 2001'de %2.7, 2002'de %0.6, 2003'te %1.1 ve 2004'te %5, 2005'te de %8.1 olmuştur.

Geçişin başlangıcından itibaren yanlış yönlendirilen politikalara rağmen gerek GSYİH ve gerekse bütçe dengesinde gözlemlenen iyileşmeler, rublenin yabancı para karşısında zayıflaması yanında uluslararası petrol fiyatlarında yaşanan yükselmelere bağlı olarak gerçekleşmiştir. Uluslararası petrol fiyatları ile döviz kurunun Rusya ekonomisinin üzerindeki etkisinin ölçülmesine ilişkin ekonometrik çalışmalarla da bu durum kanıtlanmıştır. Bu çalışmalardan biri, Jouko Rautava (2002) tarafından Rusya için yapılmış ve 1995'in ilk çeyreği ile 2001'in 3.çeyreği arasındaki dönemi kapsayan araştırmada bu iki değişkenin ekonomi üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Elde edilen sonuç, uluslararası petrol fiyatlarında %10'luk sürekli bir artışın (azalışın) GSYİH'da %2.2'lik bir artışa (azalışa) neden olduğu, öte yandan rublenin dolar karşısında %10'luk değer kaybının (değer kazanmasının) üretimde %2.4'lük bir artış (azalış) meydana getirdiği şeklindedir. Bu sonuçlar aynı zamanda, Rusya'da bütçe gelirlerinin önemli ölçüde petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara da bağlı olduğunu teyit etmektedir (Cukrowski,2004,s.1).

Rusya ekonomisindeki iyileşmenin büyük ölçüde petrol fiyatlarına bağlı olduğunu gösteren bir başka kanıt da, reel GSYİH ve bütçe dengesi oranlarında özellikle 2004'te dikkati çeken iyileşmedir. Söz konusu yılda reel GSYİH %7.1 artarken, bütçe dengesi GSYİH'ye oranla %5'lik bir fazla vermiş hatta bu oran 2005'te %8.1'e yükselmiştir (EBRD,2005). Aynı yılın Ocak ayında uluslararası petrol fiyatları 55.33\$'a yükselmiş ve 15 Ekim tarihine kadar da %70-80'lik artışlar kaydedilmiştir (Döğüş,2004).

1998 krizi sonrasında Rusya'da büyük ölçüde petrol fiyatlarına bağımlı olarak gözlemlenen iyileşme, elbette ki ülkede geçiş sürecinin tamamlandığı ya da tam anlamıyla bir piyasa ekonomisinin işlerlik kazandığı anlamına gelmemektedir. Zaten vurgulandığı gibi, bu olumlu gelişmeler, uygulamaya konan geçiş programı sayesinde değil, bu programa rağmen elde edilmiştir. İyileşmedeki etken faktörler de içsel olmaktan ziyade dışsaldır. Bu nedenle de, Rusya'nın geçiş sürecinde şok terapi stratejisinin ya da IMF'nin başarılı olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir.

Orta ve Doğu Avrupa ile eski SSCB coğrafyasında merkezi planlama sistemi sona ererken başta ABD olmak üzere birçok batılı kaynak bu süreci, ekonomik anlamda piyasa ekonomisine, siyasi anlamda da demokrasiye geçiş olarak tanımlamış ve “geçiş” kavramı uluslararası literatüre de bu anlamıyla yerleşmiştir. Oysa bugün gelinen nokta itibarıyla bakıldığında özellikle Rusya ve BDT ülkelerinde ne tam anlamıyla piyasa ekonomisi ne de demokrasi işlemektedir. Buna rağmen Aslund’un (1995,s.3-5) öncülüğünü yaptığı birçok şok terapi taraftarı, Rusya’da tüm aksamalarına rağmen bir piyasa ekonomisinin oluşmuş olduğunu ileri sürmektedirler. Bu grupta yer alanların dayandıkları temel argümanlar özetle; devlet mülkiyetinin kalkması, işletmeler üzerinde uygulanan gevşek bütçe kısıtlamalarının yerini sıkı bütçe kısıtlamalarına bırakması, yurtiçi fiyatlar ve dış ticaret üzerindeki kontrollerin kaldırılması ve özelleştirme gibi piyasa ekonomisi görüntüsü veren reformların gerçekleştirilmiş olmasıdır.

Birçok şok terapi taraftarı da, 1998 kriziyle sonuçlanan süreçte yaşanan gelişmeleri bu stratejinin gerektirdiği reçetelerin tam olarak uygulanmamasına bağlamışlardır. Oysa gözden kaçırılan önemli bir nokta, asıl hatanın, bu reçeteleri tam olarak uygulamayan siyasi otoritelerden ziyade, merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçiş gibi son derece kompleks ve spesifik özelliklere sahip bir sürecin, üstelik daha önceden hiçbir piyasa ekonomisi tecrübesi olmayan ülkelerde, geleneksel reçetelerle yönlendirileceğine inanıp bunu sağlamaya çalışan yaklaşımda olmasıdır. 1995’ten 1998’e kadar Rusya merkez bankasının başkanlığını yapan Dubinin’in buna ilişkin yorumu dikkat çekicidir. Dubinin, IMF’nin Rusya’ya yardımcı olmaya çalıştığını, fakat bunu diğer ülkelerde uyguladığı modelin aynısını kullanarak yapmaya çalıştığını ifade etmiştir. Rus hazinesi ile Fon arasında yaşanan gerilimlere de dikkat çeken Dubinin, IMF’nin anti-enflasyon programı, vergi toplama çabası ve iflas uygulamalarında çok daha sert tedbirlerin alınmasında oldukça ısrarlı davrandığını belirtmiştir. Gaidar ise IMF koordinatörlüğünde uygulanan reform programının başında olmasına rağmen, daha ziyade politik bir perspektiften değerlendirme yaparak, 1990-1991’de güçlü bir imparatorluğun dağıldığını, var olan kurumların işlevi ortadan kalkarken, yerine yeni kurumların yaratılmadığını kabul etmiş ve bu anlamda Rusya’nın ihtiyacı olan desteği alamadığını beyan etmiştir (Desai,2005,s.100-101).

Rusya’nın bir piyasa ekonomisi olup olmadığı tartışmalarında Paul Krugman (2001,s.139) tarafından yapılan bir benzetme de oldukça dikkat çekicidir. Krugman, gerçekte olmayan ve arkasında yatanlarla hiçbir ilişkisi bulunmayan, yalnızca bir görünüşten ibaret şeyleri ifade etmek için kullanılan “Potemkin³ köyü” deyişini kullanarak, Rusya’nın 90’ların ikinci yarısından itibaren bir tür Potemkin ekonomisi haline geldiğini ifade etmiştir. Hemen hemen aynı anlama gelebilecek bir başka benzetme de Joseph Stiglitz (2004,s.214) tarafından dile getirilmiş ve Stiglitz, Rusya’da oluşan şeyin “taklit kapitalizmi” olduğunu ileri sürmüştür. Stiglitz’e göre Rusya’da batıdakilerle benzer şekil ve isimlerle çeşitli kurumlar oluşturulmuştur, fakat bu kurumlar batıdakilerle aynı işlevi yerine getirmekten oldukça uzaktır.

Özellikle 1990’lar boyunca sadece akademik uzmanlar tarafından değil, birçok politikacı ve gazeteci tarafından da Rusya, komünist geçmişiyle başa çıkmaya çalışan ve dünya ekonomisinde yerini belirlemeye çalışan orta gelir grubunda bir ülke olarak değil, dağılmış bir suç devleti (criminal state) olarak tanımlanmıştır. Hatta Washington’da hem sol hem de sağ

³Model, Çarlık Rusya’sı döneminden kalma bir çeşit efsaneye göre, başbakan Grigori Aleksandroviç Potemkin, Rus Çariçesi Katerina imparatorluğun güney eyaletlerini gezdiği sırada Çariçenin gideceği yerlere ondan bir gün önce gidip kötü görünüşleri düzeltir, perişan halde görünen köylerin güzel görünmesini sağlarmış, sonra da güzelleştirmek için kullandığı malzemeleri sökülüp, bir sonraki yere götürürmüş. O zamandan beri de “Potemkin köyü” deyişi, gerçekte olmayan şeyleri ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır.

kanat, bu görüşte birleşmiş ve genel bir ifadeyle Rusya, devlet düzenine rüşvet ve kişisel ilişkilerin hakim olması anlamına gelen “kleptokrasi” (kleptocracy) olarak tanımlanmıştır (Shleifer ve Treisman,2005,s.151).

Rusya’da 1992 yılıyla birlikte uygulamaya konan piyasa reformları gerçekte daha önceki sistemde devlete ait üretici değerleri kendi özel çıkarları için kullanan ve yeraltı ya da gölge (shadow) ekonomi olarak adlandırılan yasa dışı (illegal) düzen içinde gelişmiş sınıfin, devletin zenginliklerini devralmasına yol açmıştır. Geçmişteki derin illegal yaşamlarının bir sonucu olarak ortaya çıkan bu yeni sınıf, hiçbir ahlak ve yasa sınırı tanımaksızın suçlarla dolu bir işleyiş içine girmiş, böylece bir yağma ekonomisinin oluşmasını sağlamışlardır. Nitekim ülkedeki en büyük maden veya petrol şirketlerinin ele geçirilmesi çoğu kez şiddet kullanılarak mümkün olmuştur. Öte yandan eskiden devlete ait işletmeler yok pahasına özelleştirilerek önemli hisselerin birçoğunun eski yöneticilere ya da onların kontrol ettiği kişilere geçmesine olanak tanınmıştır. Kalan hisseler ise eşit paylarla halka dağıtılmak yerine yine yok pahasına spekülâtör yatırım şirketlerine satılmıştır. Ayrıca, sadece bu tarz özelleştirmelerle değil, birtakım imtiyazlar tanıma yoluyla da bizzat hükümetler tarafından bazı şirketlere önemli ayrıcalıklar tanınmıştır. Bu şekilde sadece birkaç şirket, petrol, maden ve metal gibi son derece stratejik kaynakları ihraç etme ayrıcalığı elde ederken, aynı zamanda ihracattan elde ettikleri karlarından vergi ödememe ve dövizlerini de ülkeye getirmeme hakkına sahip olmuşlardır (Menshikov,2000,s.111-113). Dolayısıyla, bir yandan sosyal hizmet ve kamusal mal sağlayan eski devlet fonksiyonları tek tek yıkılırken diğer yandan, düzeni sağlama, kanun ve sözleşmeleri uygulama ve genel kamusal malların temini gibi fonksiyonların illegal organizasyonlara konu olmasıyla bir çeşit “mafya kapitalizmi” (mafia’s capitalism) yaratılmıştır (Ericson,1999,s.8).

Sonuç itibarıyla, istikrar ve hızlı özelleştirme üçlemesine dayalı şok terapi, ahbab-çavuş ilişkisine dayanan, politikacıların üzerinde son derece güçlü etkiye sahip, sadece kendi kişisel çıkarlarını düşünen “oligarşik” bir sınıf yaratmış bu da, Rusya ekonomisini büyük ölçüde zayıflatmıştır.

İktidarın azınlık bir grubun eline geçmesi anlamında kullanılan “oligarşi”nin Rusya’da ifade ettiği anlam, ulusal politikaları etkilemek için stratejik kaynakları kontrolü altında tutan bir grup işadımı olarak dile getirilmektedir. Dünya Bankası tarafından yapılan bir çalışmaya göre, 2003 yılında Rusya’da 45 sektörde yaklaşık 1700 büyük firmadan oluşan bir oligarşik yapılanma söz konusudur. Daha çok madencilik, imalat, inşaat ve piyasa hizmetleri alanında görülen bu sektörlerde istihdamın payı %42’dir (Guriev ve Rachinsky,2005,s.132). Rusya ekonomisinin anlamlı bir payını kontrolleri altında tutan bu oligarklar ya da bir başka ifadeyle, ciddi miktarda vergi ödeyebilecek yegâne Ruslar, birçok politikacıyı satın alarak kendi çıkarlarına hizmet eden düzenlemelerle servetlerine servet katarken, bütçe açığı kriziyle başa çıkmaya çalışan hükümetleri giderek artan faizlerle borçlanmak zorunda bırakmışlardır (Krugman,2001,s.140). Dolayısıyla 1998’de yaşanan derin ekonomik krizde bu zengin sınıfin payı yadsınamayacak derece önemlidir.

Rusya’da yaşanan tüm bu olumsuzlukların temelde nedeni, özellikle son zamanlarda IMF ve Dünya Bankası’nın da farkına varmaya başladıkları “kurumsal” gelişimin göz ardı edilmiş olmasıdır. Her ne kadar piyasa reformcuları kurumsal altyapıdan söz etmiş olsalar da uygulamada kurumsal altyapısı olmayan bir ekonomide kestirmeden piyasa ekonomisini oluşturmaya çalışmışlardır. Oysa iyi tanımlanmış mülkiyet hakları, sözleşmelerin uygulanmasını ve ticari anlaşmazlıkların çözümünü sağlayıcı yasal düzenlemeler, menkul kıymet piyasalarının adil şekilde işlemesini sağlayıcı bir araçlar sistemi, etkin bir bankacılık

sisteminin gelişmesini sağlayıcı sağlam bankacılık yasaları gibi piyasa ekonomisinin güçlü temellere yerleşmesi için son derece gerekli ve önemli birçok kuruma ihtiyaç olduğu tartışmasız bir gerçektir. Üstelik gerek formal gerekse informal kurumların ekonomideki rolü yeni kavranan bir olgu da değildir. Kurumların ekonomideki önemine işaret eden çalışmalar eski kurumsal iktisat ekolü içinde yer alan Veblen ve Commons'a kadar uzanmaktadır. Günümüzde ise özellikle kalkınma iktisadının 1980'lerde girdiği krizlerden geleneksel IMF reçeteleri ile çıkılamayacağına anlaşılması üzerine kurumsal iktisat, iktisat literatüründe yeniden yükselişe geçmiştir. Bu gelişim içinde IMF ve Dünya Bankası gibi dünya ekonomisine yön veren kuruluşlar da kendini sorgulamaya başlarken, Washington Konsensüsü'nün ikinci bir versiyonu olarak ortaya çıkan Post-Washington Konsensüsü de "iyi kurumlar" a yönelik özel bir vurgu yapmıştır (Aysan,2007,s.29-30; Rodrik,2006). Kurumların ekonomide ne denli önemli bir yere sahip olduğu tartışmasız kabul edilmesine rağmen, Rusya gibi uzun yıllar sosyalist merkezi planlama sistemi altında yaşayan bir ülkede, piyasa ekonomisinin gerektirdiği kurumsal altyapının her şeyden önce gerekli olduğunun gözden kaçırılması son derece vahim bir kurumsal boşluk yaratmıştır

Rusya'da yaşanan dönüşüm sürecinin kaybedenleri ve kazananları da net bir biçimde ortadadır. Eski sistemde devlete ait birçok varlığı neredeyse yok pahasına satın alarak, ekonomide bir değer yaratmaktan ziyade kendi servetine servet katmaya çalışan eski nomenklatura üyeleri, üst düzey yöneticiler, şimdinin yeni zenginleri ve egemen sınıfı kazananlar tarafında yer alırken, çoğunluğu oluşturan üç grup kaybedenler tarafında yer almaktadır. Bunlar, Rusya nüfusu içinde önemli bir paya sahip sabit gelirle yaşamak zorunda olanlar, daha önce sanayi ve tekstil gibi sektörlerde çalışmış, fakat geçiş sürecinde işini kaybetmiş yeni işsizler ile kimsesiz insanlardan oluşmaktadır. Bugün için Rusya'nın önemli problemlerinden biri de giderek artan işsizliktir. EBRD (2005) verileri incelendiğinde Rusya'da 1998 krizinden 2005 yılına kadar olan süreçte işsizlik oranının ortalama %10 civarında arttığı görülmektedir.

Rakamların işaret ettiği gerçeğin yanında, EBRD'nin Mayıs 2007'de Rusların Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından geçen 16 yıllık sürede piyasa ekonomisine geçiş hakkında ne düşündüklerine ilişkin yaptığı kamuoyu araştırması oldukça çarpıcı sonuçlara ulaşmıştır. Sözkonusu araştırmaya dahil insanların en çok, düşük yaşam standardı, yolsuzluk ve devlet destekli sağlık ve eğitim hizmetlerindeki azalmalardan şikayet ettikleri görülmektedir. Dikkat çekici önemli bir nokta, daha ziyade genç neslin geçişe ilişkin pozitif düşüncelere sahip olmalarına karşın, ömrünün büyük kısmını eski sosyalist sistem altında yaşamış olan (özellikle 45 yaş üstü) insanların mevcut ekonomik durumu 1989'dan da kötü bulmalarıdır. Bu grupta yer alanlar öncelikle düşük yurtiçi üretim, imalat ile düşük maaş ve ücret ve her geçen gün artan sosyal eşitsizlik ve giderek küçülen sosyal devletten yakınmaktadırlar. Hatta benzer yakınmalar sadece yaşça büyük insanlar tarafından değil, sosyalist sistemi tanımak için son derece genç olanlar tarafından da dile getirilmiştir. Bir oran vermek gerekirse, araştırmaya katılanların %41'i mevcut koşullar altında planlı bir ekonomiyi piyasa ekonomisine tercih ettiklerini söylerken, %28'lik bir grup, piyasa ekonomisini tercih ettiklerini ifade etmiştir. % 32'lik bir grup ise kendileri için belirgin bir sistem tercihinin olmadığını belirtmişlerdir.

6. Sonuç

1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Orta ve Doğu Avrupa'nın sosyalist ülkeleri ile eski Sovyetler Birliği'ne bağlı 15 Cumhuriyet, kapitalist sisteme geçtiklerini resmen ilan etmiş ve böylece büyük bir coğrafyada bir o kadar büyük bir dönüşüm süreci başlamıştır. Bu dönüşüm batı kaynaklı geçiş literatüründe merkezi

planlamadan serbest piyasaya doğru hareket, otoriter sistemden demokratik sisteme hareket ve ABD yasal sistemine uygun şekilde fikri mülkiyet haklarına dayalı ekonomik ve politik modellere doğru hareket olarak tanımlanmıştır. Bu tanım, sosyalizmden kapitalizme geçişin ekonomik bir sistem dönüşümünün çok ötesinde sosyal, kültürel, siyasi ve politik dönüşümü de içeren son derece kapsamlı ve karmaşık bir süreç olduğunu ifade etmektedir.

Geçiş ekonomileri içinde çalışmamızın da konusunu oluşturan Rusya, gerek sahip olduğu ekonomik potansiyeli ve nüfusu, gerekse de sosyalist sistemin en büyük mirasçılarında biri olarak önemli bir yere sahiptir. Rusya’da kapitalizme geçiş süreci, henüz göreve gelmeden önce yürüttüğü seçim kampanyası sırasında, piyasa ekonomisine hızlı ve radikal bir geçişten yana olduğunu açıkça bildiren Yeltsin’le birlikte, Polonya’dan ithal edilen şok terapi stratejisi ile başlamıştır. Bu strateji çerçevesinde hızlı bir liberalizasyon sürecine girilmiş ve yurtiçi fiyatlar büyük ölçüde serbest bırakılırken, eş-zamanlı olarak dış ticaret üzerindeki kısıtlamalar da kaldırılmış ve yine hızlı bir şekilde özelleştirme süreci başlatılmıştır. Bu kapsamlı reform programının ilk yansıması, sözkonusu stratejiyi uygulamaya koyan tüm ülkelerde olduğu gibi, Rusya’da da “geçiş resesyonu” olmuştur. Yurtiçi üretimde meydana gelen büyük düşüşlerle kendini gösteren bu süreç 9 yıl sürmüş ve 1999’a kadar ülkede GSYİH’deki değişim oranları sürekli bir şekilde negatif değerler almıştır.

Öte yandan geçiş sürecini başlatan fiyat liberalizasyonunu kalıcı ve hızlı bir enflasyon dönemi takip etmiş ve aylık %30 enflasyonla hiperenflasyon olgusu yaşanmıştır. 1993’ün ilk yarısında uygulamaya konan sıkı para ve maliye politikasına rağmen uzunca bir süre de fiyat istikrarı sağlanamamıştır. Fiyatlardaki ani ve büyük oranlı artışlara karşın, ücretler artmadığından, hatta uzunca bir süre ödenmediğinden, reel gelirler de ciddi oranda azalmış, bu durum toplam tüketimde de çarpıcı bir düşüşe öncülük etmiştir.

Geçiş sürecinde Rusya’da yaşanan en ciddi ve hatta en önemli problemlerden biri de, giderek artan bütçe açıkları olmuştur. Nitekim 1992’nin başında uygulamaya konan sıkı para ve maliye politikaları çerçevesinde işletmelere yönelik sübvansiyonların, savunma ve yatırım harcamalarının kesilmesine rağmen, konsolide bütçe açığının GSYİH’ye oranı %20’lere yaklaşmıştır. IMF direktifleri doğrultusunda bütçenin harcama kalemlerinde ciddi kesintiler yapılmasına rağmen, asıl problem olan vergi geliri toplanmasındaki sorunlar, bütçe açığı probleminin giderek daha ağırlaşmasına neden olmuştur.

1995-1997 döneminde GSYİH ve enflasyon göstergelerinde IMF’den alınan kredilerin de etkisiyle kısmen de olsa bir iyileşme gözlenmiş, fakat bu suni bir değişim olduğundan fazla uzun sürmemiştir. Mevcut yapısal kırılganlıklara rağmen bizzat şok terapi taraftarlarıncı da eleştirilen hatalı IMF politikaları ile daha da kırılgan hale gelen Rusya ekonomisi, 1998 yılının Ağustos ayında, rublenin %50’yi aşan devalüasyonu, dış borçlarda moratoryum ilanı, kısa dönemli dış borç alımının yasaklanması, gecelik faizlerde %100’lerden %250’lere varan artışlar ile banka ve firmalarda iflas beklentileri ile sonuçlanan derin bir ekonomik krize saplanmıştır. Sonuçta, 1995-1997 döneminde yaşanan suni iyileşmeleri, Rusya’yı “yükselen piyasalar” kategorisinde değerlendirecek kadar aşırı bir iyimserlikle karşılayanlar, büyük bir hayal kırıklığına uğramışlardır.

Geçiş’in daha önce belirtilen üç temel hareket etrafında tanımlanan özelliği dikkate alındığında, gerek sürecin ilk on yılı ve gerekse sonrasında ortaya çıkan tablo, Rusya’da ne tam anlamıyla piyasa ekonomisinin ne de arzulanan düzeyde bir demokrasinin yerleşememiş olmasıdır. Bu noktada temel sorun, piyasa ekonomisine geçiş gibi son derece zor ve kendine has özelliklere sahip bir sürecin, üstelik daha önceden hiçbir piyasa ekonomisi tecrübesi

olmayan bir ülkede standart neoklasik iktisadın yol göstericiliğinde yönlendirilmeye çalışılmasıdır. Bir başka ifadeyle, geçiş sürecinin tamamen özel mülkiyet, sıkı para ve maliye politikası ile makro ekonomik istikrara indirgenmesidir. Bu politikalar, aslen günümüzün gelişmekte olan ülkelerinin yaşadıkları krizlere yönelik olarak oluşturulmuş politiklardır. Oysa bu politikaların uygulandığı ülkelerle geçiş sürecindeki ülkeler benzer reçeteleri uygulayamayacak ölçüde farklı niteliklere sahiptirler. Öte yandan, geçiş her şeyden önce kurumsal bir değişimi ifade etmektedir. Oysa neoklasik iktisadın özü itibarıyla “kurumlar”ı göz ardı eden yapısı, uygulamada bu alanda büyük bir boşluğu da beraberinde getirmiştir. Nitekim bu boşluğu fark eden Yeni Kurumsal İktisat akımının geçiş süreci ile birlikte yeniden yükselişe geçmesinde bu gerçeğin de önemli bir payı vardır.

Bugün Rusya'nın bir piyasa ekonomisi olup olmadığı tartışmalarında dünyanın önde gelen iktisatçıları tarafından yapılan değerlendirmelerin oldukça ilgi çekici olduğunu belirtmek gerekir. Bunlar içerisinde büyük bir çoğunluk Rusya'yı “mafya kapitalizmi” olarak nitelendirirken, azımsanmayacak sayıda diğer bir grup da, illegal örgütlenmelerin hakimiyetine dikkati çekerek, “suç devleti” olarak nitelendirmektedir. Dolayısıyla bugün gelinen noktada stratejik kaynakları kontrolü altında tutan ve bu şekilde ulusal politikaları tamamen kendi çıkarları doğrultusunda etkileyen oligarkların elindeki Rus ekonomisini gerçek anlamda bir piyasa ekonomisi olarak nitelendirmek pek mümkün görünmemektedir.

Kaynaklar

- Arthus, G. (2001). Transitional Economies and The Myth of Democracy and The Free Market: American Dominance In The World Economic System. *International Manas University Conference In Economics*.
- Aslund, A. (1995). *How Russia Became a Market Economy*. Washington DC: The Brookings Institution.
- Aysan, A.F. (2007). Yönetişim ve Kurumlar Kavramlarının İktisat Literatüründeki Yükselişi Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları*. 1(2)
- Balam, D.N. ve Veseth, M. (2001). *Introduction to Intenational Political Economy*. 2. Baskı. USA: Prentice Hall.
- Balcerowicz, L. (1994). Understanding Postcommunist Transitions”. *Journal of Democracy*, 5 (4).
- Balcerowicz, L. (1995). *Socialism, Capitalism, Transformation*, Budapest: CEU
- Blanchard, O. ve Layard, R. (1993). Overview. (Ed.) O. Blanchard, M. Boycko, M. Dabrowski, R. Dornbusch, R. Layard ve A. Shleifer, *Post-Communist Reform. Pain and Progress*. London: The MIT Press.
- Csaba, L. (2005). Regulation and Public Sector Development: A Post-Transition Perspective. *Post-Communist Economies*, 17(2).
- Cukrowski, J. (2004). Russian Oil: The Role of the Sector in Russia's Economy. *Post-Communist Economies*. 16(3).
- Dabrowski, M. (1997). The First Half-Year of Russian Transformation. (Ed.) A. Aslund. *Russia's Economic Transformation in the 1990's*. London: Pinter.

- De Melo, M., C. Denizer ve A. Gelb. (1996). From Plan to Market. *Policy Research Working Paper*. World Bank
- De Melo, M., C. Denizer, A. Gelb ve S. Tenev.(1997). Circumstance and Choice: The Role of Initial Conditions and Policies in Transition Economies. *The World Bank International Finance Corporation*.
- Desai, P. (2005). Russian Retrospectives on Reforms from Yeltsin to Putin. *Journal of Economic Perspectives*. 19(1).
- Doğruel, F. ve A.S. Doğruel. (2006). *Bıçak Sirtında Büyüme ve İstikrar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Döğüş, İ. (2004). İki Eski "Yoldaş" Paslaşarak Petrol Fiyatlarıyla Dünya Kapitalizmini Sarsıyor. *Petrol ve Petrol Ürünleri Sektörel Araştırmalar Haftalık Bilgilendirme Notu*. Ekonomistler Platformu.
- EBRD. (2005). *Transition Report*. London: European Bank for Reconstruction and Development
- Ericson, R.E. (1999). The Post-Soviet Russian Economic System: An Industrial Feudalism?. *BOFIT Discussion Papers*. (8).
- Federov, B.G. (1997). Macro-economic Policy and Stabilization in Russia. (Ed.) A. Aslund. *Russia's Economic Transformation in the 1990's*. London: Pinter.
- Fischer, S. (1994). Stabilization and Economic Reform in Russia. (Ed.) A. Solimano, O. Sunkel, ve M. I. Blejer, *Rebuilding Capitalism. Alternative Roads after Socialism and Dirigisme*. USA: The University Michigan Press.
- Fischer, S. ve Sahay, R. (2000). Taking Stock. *Finance&Development*. IMF.
- Gerber, T.P. ve Hout, M. (1998). More Shock Than Therapy: Market Transition, Employment and Income. *American Journal of Sociology*. (104).
- Graham, N.A. (2001). Assessing the Progress of Economic Liberalization in Post-Communist States. *Conference on Progress and Challenges in Democratization and Economic Liberalization in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Romania: Babes-Bolyai University.
- Guriev, S. ve Rachinsky, A. (2005). The Role of Oligarchs in Russian Capitalism. *Journal of Economic Perspectives*. 19(1).
- Havrylyshyn, O. ve Odling-Smee, J. (2000). Political Economy of Stalled Reforms. *Finance&Development*. IMF.
- Horne, J. (1995). The Economics of Transition and The Transition of Economics. *The Economic Record*, 71(215).
- IMF. (2000). *World Economic and Financial Surveys*.
- Kolodko, G. W. (1998). Ten Years of Postsocialist Transition: The Lessons for Policy Reforms. *The World Bank Development Research Group*
- Kolodko, G. W. (1998). Ten Years of Postsocialist Transition: The Lessons for Policy Reforms. *The World Bank Development Research Group*
- Kolodko, G.W. (1993). Stabilisation, Recession and Growth in a Post-Socialist Economy. *Economic Journal on Eastern Europe and the Former Soviet Union*. (1).
- Kolodko, G.W. (1999). Transition To a Market Economy and Sustained Growth. Implications Fort The Post-Washington Consensus. *Communist and Post-Communist Studies*. 32(39).

- Kolodko, G.W. (2004). Transition to a Market System: Gradualism versus Radicalism. *TIGER Working Paper*, 60
- Kornai, J. (1990). *The Road to a Free Economy*. New York: Norton.
- Kornai, J. (1994). Transformational Recession: The Main Causes. *Journal of Comparative Economics* 19(1).
- Krugman, P. (2001). *Bunalım Ekonomisinin Geri Dönüşü*. (Çev.) N. Domaniç, İstanbul: Literatür yayıncılık.
- Lipton, D. ve J. Sachs (1992). Prospects for Russia's Economics Reforms. *Brookings Papers on Economic Activity*, (2).
- Lipton, D. ve Sachs, J. (1990). Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland. *Brookings Papers on Economic Activity*. (1).
- Marangos, J. (2005b). A Political Economy Approach to The Neoclassical Gradualist Model of Transition. *Journal of Economic Surveys*. 19(2).
- Marangos, John. (2002a). A Political Approach to The Neoclassical Model of Transition. *American Journal of Economics and Sociology*, 61(1).
- Marangos, John. (2002b). The Political Economy of Shock Therapy. *Journal of Economic Surveys*, 16(1).
- Marangos, John. (2005a). Alternative Paths to The Transition Process. *International Journal of Social Economics*, 32(4).
- Menshikov, S. (2000). Bugünkü Rus Kapitalizmi. (Der. ve Çev.) A. B. Kafaoğlu, 2000'li Yıllara Girenken Kapitalizm. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Mickiewicz, T.M. (2005). Post-Communist Recessions Re-examined. *School Of Slavonic&East European Studies Working Paper* (55)
- Mueller, H. (2007). Why Russia to Follow Poland: Lessons for Economists. *STICERD* London.
- Murrell, P. (1995). The Transition According to Cambridge, Mass. *Journal of Economic Literature*. (33).
- Nikolic, M. (2002). Russia and the IMF: Pseudo Lending for Pseudo Reforms. *School of Slavonic&East European Studies, Working Paper*. (6)
- Poirot, C. (1996). Macroeconomic Policy in a Transitional Environment: Romania, 1989-94. *Journal of Economic Issues*. 30(4)
- Popov, V. (2007). China's Rise, Russia's Fall: Medium Term Perspective. *TIGER Working Paper Series*. (99).
- Rautava, J. (2002). The Role Of Oil Prices and The Real Exchange Rate in Russia's Economy. *BOFIT Discussion Papers*. (3).
- Rodrik, D. (2006). Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's Economic Growth in the 1990's: Learning From a Decade of Reform. *Journal of Economic Literature*. XLIV.
- Roland, G. (1994). On The Speed and Sequencing of Privatisation and Restructuring". *The Economic Journal*. 104.
- Roland, G. (2000). *Transition and Economics, Politics, Markets, And Firms*. London: MIT Press.

- Sachs, J. (1994). Prospects for Monetary Stabilization in Russia. (Ed.) A. Aslund, *Economic Transformation in Russia*. New York: St. Martin's Press.
- Shleifer, A. ve Treisman, D. (2005). A Normal Country: Russia After Communism. *Journal of Economic Perspectives*. 19(1).
- Solimano, A. (1994). After Socialism and Dirigisme: Which Way Now? (Ed.) A. Solimano, O. Sunkel ve Mario I. Blejer. *Rebuilding Capitalism Alternative Roads after Socialism and Dirigisme*. USA: The University of Michigan Press.
- Stiglitz, J. (2004). *Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı*. 2.Baskı (Çev.) A. Taşçıoğlu ve D. Vural, İstanbul: Plan B Yayınları
- Svejnar, J. (1991). Microeconomic Issues in The Transition To a Market Economy. *Journal of Economic Perspectives*. 5(4).
- Svejnar, J. (2002). Assistance to the Transition Economies: Were There Alternatives?. *World Bank Working Paper*.
- Van Brabant, J. M. (1993). Lessons From The Wholesale Transformations in The East. *Comparative Economic Studies*. 35(4).
- Williamson, J. (2005). Differing Interpretations of the Washington Consensus. *Leon Kozminski Academy of Entrepreneurship and Management (WSPIZ) and TIGER Distinguished Lectures Series*. (7).
- Woo, W.T. (1994). The Art of Reforming Centrally Planned Economies: Comparing China, Poland And Russia. *Journal of Comparative Economics*, 18(3).